

France Filipič

PRISPEVKI K PODATKOM O DELOVANJU IN POMENU ZVEZE DELOVNEGA LJUDSTVA SLOVENIJE 1939—1941

Edvard Kardelj je v devetem poglavju svoje zgodovinske monografije *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja na pragu usodepolnega 1939. leta* zapisal: »Zopet se torej vračamo k bistvenemu vprašanju, ki se je pojavljalo pred nami v vsem pretresanju zgodovine slovenskega naroda, k vprašanju kako, po kakšni poti moremo realizirati svoj narodni program. To vprašanje mora tudi v današnjih časih postati preizkusni kamen za vse programe, ki jih postavljajo v našem političnem življenju in ki zadevajo naše narodno vprašanje.«¹

Z navedbo tega Kardeljevega razmišljanja iz njegovega zgodovinskega dela o osrednjih eksistenčnih vprašanjih stoletja narodnostno in socialno ogroženega slovenskega naroda želimo opozoriti na nujnost aspekta zgodovinske kontinuitete pri preučevanju in osvetlitvi pomembnejših poglavij iz slovenske nacionalne zgodovine. Tako tudi s podatki o Zvezi delovnega ljudstva Slovenije, politične formacije, ki je na robu dogajanja prvih dveh let druge svetovne vojne odigrala v slovenski družbi bolj kot organizacijska tvorba zgodovinsko vlogo kot širokopotezno zastavljeno ljudsko gibanje, segamo — sicer omejeno — v predzgodovino v Zvezi delovnega ljudstva Slovenije navzoče ideje o skupnem nastopu progresivnih političnih sil slovenskega naroda.

Naš vzor in osnovni informator je seveda izjemno studiozno in zgodovinsko objektivno zasnovana zgodovinska razprava Alenke Nedogove o ljudskofrontnem gibanju v Sloveniji od leta 1935 do 1941,² pomemben vir so spominski zapisi in razprave Ivana Krefta, neumornega ljudskofrontnega agitatorja in organizatorja gibanja od njegovih prvih začetkov v Sloveniji.³ Med ostalimi viri, ki jih bomo sproti navajali, naj opozorimo še na nepogrešljivo monografijo dr. Metoda Mikuža *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941*.⁴

Poudarek želimo v tem našem sestavku dati dvema osnovnima vsebinskima sklopoma v njunih zgodovinskih relacijah, prvič, genezi programskih osnov zveze, v okviru daljšega obdobja ljudskofrontnega gibanja in, drugič, problemu organiziranosti gibanja v razhajanjih, ali naj se organizira kot zveza samostojnih političnih formacij, ali kot stranka. V neposredni zvezi s tem vsebinskim sklopom zgodovine Zveze delovnega ljudstva Slovenije pa je problematika tako imenovane krize zavezništva, s katero je bil ljudskofrontnemu gibanju po sklenitvi nenapadalnega pakta med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, 23. avgusta 1939, ob stališčih kominterne, obveznih za vse njene članice, zadan hud udarec, delovanje Zveze delovnega ljudstva Slovenije pa je bilo postavljeno v poseben položaj.

Predzgodovina Zveze delovnega ljudstva Slovenije kot ljudskofrontne tvorbe sega k začetkom slovenskega ljudskofrontnega gibanja v 1935. letu. Slovenski komunisti so ob parlamentarnih volitvah 5. maja 1935 v predvolilni dejavnosti prvič po mnogih letih imeli možnost stopiti iz globoke ilegale in, vsaj delno prikriti v skupnem nastopanju z legalnimi političnimi skupinami, razglašati svoja politična stališča. Ob tem pa je treba opozoriti, da vse do razpada

¹ Sperans: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana, 1939, str. 254.

² Alenka Nedog: *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji*, Ljubljana, 1978.

³ Ivan Kreft: *Spomini ljudskega agitatorja*, Maribor, 1954. Ivan Kreft: *Slovensko ljudsko gibanje 1918—1941*, Maribor, 1973. Ivan Kreft: *Spori in spopadi I*, Maribor, 1983.

⁴ Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941*, Ljubljana, 1965.

stare Jugoslavije komunisti javno pod svojim imenom nikoli niso mogli nastopiti in so zato, ker so bili zunaj zakona, težko pridobivali zaveznike, tako pri delavskih kot pri meščanskih skupinah. In ker so bili komunisti pobudniki slovenske ljudske fronte, so jo njeni nasprotniki poskušali onemogočiti prav pod obtožbo, češ da se za njo skriva komunistična organizacija.⁵ Tako se je v povezavi slovenskih komunistov s koalicijskimi partnerji vedno skrivala kal nezaupanja, saj je delovanje na robu legalnosti prinašalo s seboj kopico težav, programske omejitve, hromitev iniciative, strah, da bi se zavezniki ob sodelovanju s komunisti kompromitirali pred oblastjo in naposled tudi bojazen in nezaupanje, da bi komunisti pri svojih zaveznikih s svojo iniciativnostjo in taktiziranjem prevladali s svojim vplivom; tako so bile, kot kaže zgodovina ljudske fronte na Slovenskem, vse povezave komunistov z delavskimi ali meščanskimi skupinami, kratkega veka.

Povsem razumljiva, čeprav nerealna, je bila težnja slovenskih (in jugoslovanskih) komunistov v različnih obdobjih druge polovice tridesetih let, da bi ustanovili svojo stranko, to pod naslovom, sprejemljivim za oblast. V tej stranki bi uveljavljali svoja politična izhodišča in bila bi legalno oporišče za vodenje pogajanj in sklepanje sporazumov.⁶

V našem sestavku ne bi navajali podrobnejših podatkov o zgodovini nastajanja ljudske fronte na Slovenskem v letu 1935, saj bi lahko obnavljali v glavnem že dovolj raziskano in publicirano dogajanje. V zgodovinski oceni prvih poskusov slovenskih komunistov pri združevanju demokratičnih sil na Slovenskem v plimi mednarodnega ljudskofrontovskega vala velja opozoriti na zgodovinsko kontinuiteto z dvajsetimi leti, s časom pred šestojanuarsko diktaturo v dvojnosti in medsebojni povezanosti političnega in strokovnega združevanja. V tej kontinuiteti pride najprej prepričljivo do izraza prevladujoča težnja, da bi jedro združevanja naj predstavljal delavski razred, kar se sicer tudi pozneje izraža kot dominantna v vsej politiki slovenskih komunistov. Izrazito v ozadju je kmečki živelj, česar pa ne bi pričakovali po usmeritvi, nakazani na goričanski konferenci pokrajinske organizacije KPJ v Sloveniji, septembra 1934, predvsem seveda ob Kardeljevem široko zastavljenem referatu o kmečkem vprašanju na Slovenskem in ob ustanovitvi štirinajstdnevnik Ljudska pravica, ki je bil namenjen kmečkemu življu.

V prvi polovici leta 1935 stopa vedno bolj v ospredje na slovenski politični sceni stavkovno gibanje, ki nima samo ekonomske osnove, temveč je izrazit protest doslej omejene in zadrževane energije ljudskih množic. Nosilec tega gibanja je industrijsko delavstvo, kmečki proletariat, h kateremu se je sicer obračalo slovensko narodnorevolucionarno gibanje, se je spóčetka pojavljal samo obrobno, šele v julijski stavki kovinarjev na Jesenicah pomembno sodeluje kot podpornik stavkajočim. Vrhunec delavskega socialnopolitičnega protesta je vsekakor Zlet Svobod v Celju, 7. julija 1935 v upornem izbruhu množice, ki se je naveličala popuščanja taktiziranja in dogovarjanja in je v bojevitem zanosu podpirala in preglašala govornike.

Dostop h kmečkemu življu je slovenskim komunistom utirala predvsem Ljudska pravica kot glasnik »skupnosti slovenskega preprostega ljudstva«.⁷ Iz mreže poverjenikov in naročnikov Ljudske pravice se je v letu 1935 postopoma oblikovalo jedro poznejšega kmečko-delavskega gibanja.

Pot k slovenskemu kmetu pa se je, tako v predvolilni dejavnosti pred petomajskimi volitvami, kot v politični agitaciji, odpirala komunistom v sklopu dejavnosti Združene opozicije, ki se je naslanjala zlasti na kmečki živelj v obrobni predelih Slovenije, pa tudi na Dolenjskem in Notranjskem, svoj vpliv navezujoč na politično izročilo Samostojne kmečke stranke iz dvajsetih let.

⁵ Glej Alenka Nedog, str. 55.

⁶ Enako.

⁷ Tako se je Ljudska pravica sama imenovala, glej tudi Alenka Nedog, str. 54.

Sredi leta 1935 so že vidni obrisi programske usmeritve nastajajočega ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem. Dokaj jasno so izražena načela o boju za gospodarsko, politično in kulturno samostojnost Slovenije, izražene so težnje in zahteve po slovenski samostojnosti, demokratizaciji življenja in socialni pravičnosti pod osnovnim geslom »Slovenija Slovencem«.⁸ Opozarjanje na fašistično nevarnost in boj za mir kot geslo za združevanje demokratičnih sil se očitneje pojavljata v programski usmerjenosti slovenskega ljudskofrontnega gibanja šele v mesecih po VII. kongresu kominterne na osnovi njegovih programskih dokumentov.⁹

Konec oktobra 1935 je dr. Joža Vilfan, član vodstva KPJ v Sloveniji in v tem času med vidnimi oblikovalci ljudskofrontnega gibanja, konec oktobra 1935 poročal na posvetu CK KPJ na Dunaju o političnem položaju v Sloveniji, največ o političnih razmerah z ozirom na možnosti organiziranja ljudskofrontnega gibanja. Obširno pisano poročilo, ki ga je Vilfan prinesel s seboj,¹⁰ je vsebovalo oceno posameznih skupin, tako Slovenske zemlje (dr. Lončar) in Boja (S. Vidmar), deloma tudi krščanskih socialistov, gibanj, ki bi utegnili priti v pošteb ob zavezništvu v okviru Ljudske fronte.

Direktivno pismo, ki ga je CK KPJ zasnoval na osnovi dolgotrajnejšega razčlenjevanja podatkov o političnem položaju v Sloveniji in s tem v zvezi o nalogah slovenskih komunistov in je datirano s 1. novembrom 1935,¹¹ je pomemben dokument za razumevanje zgodovine in razpoznavanja programskih prvin slovenskega ljudskofrontnega gibanja, saj daleč presega po svoji celostni obravnavi političnega položaja v Sloveniji vsa navodila tega obdobja. Bilo je vezano na informacije, pridobljene od posameznih partijskih instruktorjev (Ivana Grzetića, Blagoja Parovića, Toneta Ranzingerja), ki so delovali daljše obdobje v Sloveniji in po poročilih posameznih članov PK KPJ za Slovenijo Ivana Mačka, Staneta Krašovca, dr. Joža Vulfana, Jožeta Marna in Lojzeta Hohkrautha, kakor tudi poročila sindikalne komisije PK; pomembnost dokumenta potrjuje še dejstvo, da bi naj bil podlaga in izhodišče za sestavo sklepov ustanovnega kongresa KPS, ki je bil predviden že v novembru 1935.¹²

Za nas so pomembne nekatere značilnosti v predstavitvi političnega položaja v Sloveniji. Dokument je bil zasnovan kot direktiva o izvajanju sklepov VII. kongresa kominterne, ta direktiva pa je obvezovala člane KPJ. Navodila, ki jih je CK KPJ, povzeta po stališčih kominterne posredovala svojim organizacijam v državi, zlasti od IV. kongresa KPJ, novembra 1928 do Splitskega plenuma KPJ, junija 1935, so v svoji sektaški ozkostranosti in politični ekskluzivnosti marsikdaj bile neprehodna ovira za širše delovanje komunistov med množicami. Tudi v tem pismu so še vidni sledovi takšnega pojmovanja. Pismo govori med drugim o združevanju »nefašističnih sil in gibanj« v državi (nacionalistična gibanja so v tem času še prišteta med fašistična), tudi režim JRZ je označen kot fašističen, poudarjena je tendenca, da se proletariat čim dosledneje združuje v posebnih organizacijah in tako čim bolj osvobodi vpliva buržoazije in razredno osvešča, kar je v bistvu zoževalo vpliv delavskega jedra v družbi nasploh.

Na drugi strani pa je pismo vendar v posebnem poglavju opozarjalo na nevarnost osamitve delavskega gibanja, zlasti v njegovih težnjah, da pritegne k skupnemu boju srednje sloje. Pri tem je treba opozoriti, da je partija prav v tem času ustvarjala Enotno delavsko stranko (JRP) v državi, organizirala iniciativne odbore in se pogajala za združitev s socialno-demokracijo v tej organizaciji. Ker pa Enotna delavska stranka ni bila priznana in so postopoma tudi

⁸ Za CK ZKS, fond Slovenskega ljudskega gibanja v letu 1935. Alenka Nedog, str. 54.

⁹ Enako.

¹⁰ A CK ZKJ, fond KI, 1935/549.

¹¹ A CK ZKJ, fond KI, 1935/551. Direktivno pismo PB CK KPJ, poslano PK za Slovenijo, z naslovom »Dragi prijatelji«.

¹² France Filipčič: Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, II. Ljubljana, 1981, str. 170.

razpadli njeni iniciativni odbori, je s tem partija izgubila med delavstvom legalna politična oporišča za širše politično povezovanje, kar bi lahko v ljudskofrontnem povezovanju odigralo pomembno vlogo. Ostajal je samo boj za enotnost delavskega razreda, bojevan znotraj strokovnih delavskih organizacij, ki je sicer prihajal uspešno do izraza v tedanjem stavkovnem gibanju, ni pa se dovolj uveljavljal v organizacijskem povezovanju znotraj slovenske ljudske fronte.

Ob vseh naštetih pomanjkljivostih dokumenta, ki ga obravnavamo in jih odkrivamo v njegovi kritični presoji in ob slovenskih političnih razmerah v tedanjem času, pa moramo zlasti poudariti njegov pomen kot prve široko zasnovane osnove za oblikovanje nastajajoče slovenske ljudske fronte. Nas zanima seveda predvsem programska kontinuiteta z usmerjenostjo štiri leta pozneje ustanovljene Zveze delovnega ljudstva Slovenije. Predvsem se moramo vprašati o avtohtonosti programa, ki ga je dokument ponujal, o njegovi zasnovi kot izrazu stvarnega položaja v slovenski družbi.

Kot smo že opozorili, je bil dokument zasnovan na osnovi najobširnejših informacij iz domovine. Tukaj jih seveda ne moremo analizirati, vsekakor pa so se zelo razlikovala med seboj, tako v kritični oceni družbenega položaja v Sloveniji, kot v presoji delovanja pokrajinske organizacije KPJ. Zelo pomembno je vplivalo na sestavo dokumenta pismo, ki ga je prinesel dr. Vilfan konec oktobra 1935 na Dunaj.¹³

Z obravnavanim pismom se odpira prvič širše koncipirano problem zaveznitstva v slovenskem ljudskofrontnem gibanju. Pravilno ugotavlja Alenka Nedog v svoji knjigi o ljudskofrontnem gibanju v Sloveniji, da je razbitost slovenskih opozicijskih skupin olajšala komunistom, da postanejo pobudniki in nosilci zedinjene slovenske fronte.¹⁴ Bile pa so tudi druge politične sile v slovenski družbi, ki so razmišljale o svoji vodstveni vlogi v zbiranju slovenskih opozicijskih skupin, tako krog sodelavcev lista Slovenija,¹⁵ podobno Jugoslovanska strokovna zveza.¹⁶ Dr. Vilfan je v svojem pismu konec oktobra 1935 opozoril posebej na krog somišljenikov tednika Slovenska zemlja, ki je razglašala svoje prepričanje, da je edini oficialni predstavnik Združene opozicije v Sloveniji in je njen cilj organizirati vso slovensko opozicijo.¹⁷

Slovenska zemlja je v svoji prvi številki 15. avgusta 1935 in na to 5. septembra 1935 objavila programske osnove, od katerih nekatere tudi pismo CK KPJ od 1. septembra 1935 ni bistveno preseglo. Slovenska zemlja je poudarjala kmečko-delavsko skupnost slovenskega naroda kot osnovo vsakršne oblasti, odklanjala je fašizem, zahtevala demokracijo kot predpogoj narodove svobode, splošno in tajno volilno pravico za oba spola. Slovenska zemlja je tudi opozarjala na hrvatsko kmečko gibanje kot jedra, okrog katerega naj bi se tudi zbirali Slovenci in Srbi. Nakazovali so se obrisi idejno podzidanega opozicijskega gibanja, ki naj bi v ožji povezanosti zajelo vso državo in bilo pod vodstvom dr. Vladimirja Mačka. Slovenskemu delu tega gibanja, ki se je ob parlamentarnih volitvah konstituiralo na Slovenskem kot Združena opozicija, so vtisnili

¹³ Iz zapisnikov sej PB CK KPJ od 18. in 30. oktobra 1935 /v A CK ZKJ/ je razvidno, da so bili za sestavo direktivnega pisma zadolženi Ivan Gržetič, Blagoje Parović, Milan Gorkič in Ivan Krndelj, medtem ko je v predpripravah sodeloval tudi Karel Hudomalj.

¹⁴ Alenka Nedog, str. 60.

¹⁵ Slovenija, 7. junij 1935: Slovenska fronta — zgodovinska nujnost. Alenka Nedog, str. 58 — »Enotna fronta slovenskega naroda je danes zahteva ljudstva, je izraz najglobljih teženj najboljših Slovencev — je zgodovinska nujnost, je najrealnejše geslo današnjega dne«.

¹⁶ Slovenija, 2. oktober 1936: Slovenska katoliška skupnost in njene težave. Alenka Nedog, str. 59. Navaja misel dr. Gosarja na shodu Jugoslovanske strokovne zveze, ko pravi, da mora biti »katoliško jedro dovolj zdravo in trdno, da bo lahko v tistih vprašanjih, ki nimajo svetovno-nazorskega značaja, zbralo okrog sebe tudi druge pozitivne in poštenne elemente« in ugotavlja, da je katoliška skupnost tista skupnost med slovenskim narodom, ki obsega največje število vsaj v glavnih načelih enako mislečih ljudi.

¹⁷ Slovenska zemlja je izhajala od 15. avgusta 1935 kot glasilo Združene opozicije, priznava joč predvsem programsko usmerjenost Hrvaškega kmečkega gibanja in vodilno vlogo dr. Mačka v njem. Glej tudi dr. Metod Mikuž, str. 432 in 433.

nekatero značilnosti osebnosti iz bivše Samostojne kmetijske stranke kot tudi iz vrst samostojnih demokratov.¹⁸

Program, ki ga je nakazovalo pismo CK KPJ od 1. novembra 1935 kot osnovo za organiziranje ljudskofrontnega gibanja, se je v marsičem prekrival s programom Združene opozicije, vendar se je razlikoval od njega predvsem v poudarjanju delavskega jedra ljudske fronte (kmečko-delavskega gibanja), gesla Zedinjene in svobodne Slovenije, koncentracije vseh slovenskih naprednih sil itd. V bistvu je ta program koreninil v političnem profilu Ljudske pravice in ne navsezadnje je izhajal tudi iz osnovnih ugotovitev Kardeljevega referata o kmečkem vprašanju na goričanski konferenci, septembra 1934. Podlaga celotnemu programu je bila težnja ustvariti pogoje za organiziranje opzijskega gibanja, ki bo stopilo v boj za gospodarsko, kulturno in politično osamosvojitve slovenskega naroda.¹⁹

Centralni komite je v svojem pismu ponovno poudaril nujnost takojšnjega organiziranja ljudske fronte v Sloveniji. Posredoval je seveda, sklepe, sprejete v zvezi s programskimi smernicami VII. kongresa kominterne o ljudskofrontnem gibanju in protifašističnem boju, a je povsem opravičeno opozarjal na trenutni položaj v slovenski družbi, kjer se je po zrušitvi šestojanuarskega režima in majskega parlamentarnih volitev ob prehodu JNS v opozicijo in SLS v vladni tabor odpiral širok političen prostor, v katerem si je sicer že zagotovila določene pozicije vladna JRZ, ostale stranke in gibanja pa so se, šele prilagajala novemu položaju, se organizacijsko postavljala na noge in dopolnjevala svoje programe; tako je bilo mogoče z odločno in dobro vodeno akcijo in s programom, ki bi bil uresničljiv v bližnji prihodnosti, doseči vpliv na množice in ustvariti kontakte k raznim, predvsem seveda demokratičnim skupinam. Zato je CK KPJ v svojem pismu opozarjal: »Položaj v Sloveniji je danes takšen, da bo slovenska fronta, če se mi ne vključimo v njo, nastajala tudi brez nas. Če mi ne bomo pobudniki in nosilci združevanja v slovenski fronti, potem bodo to vlogo prevzeli drugi elementi in bo to gibanje uperjeno proti nam, ali pa bo s tem zelo otežena vodilna vloga delavskega razreda v protifašističnem gibanju.«

Pismo CK KPJ našteva skupine, ki naj bi jih slovenski komunisti pritegnili v ljudsko fronto: »Od političnih organizacij poleg Enotne delavske stranke, gibanja SNR in socialnih demokratov ... 1) SLS organizacije ali struje — ali zdaj JRZ organizacije — ki ne odobravajo današnje Koroščevo režimsko politiko in ki se ne strinjajo z združitvijo SLS z radikali; 2) Skupino okrog »Slovenije«; 3) Skupino okrog »Slovenske zemlje«, organizacije in pristaše HSS v Sloveniji; 4) Skupino okrog Vidmarjevega »Boja«; 5) Skupino okrog »Sodobnosti«; 6) Skupino okrog levih krščanskih socialistov okrog političnega odseka Jug. Strok. Zveze (skupina okrog »Besede«).«

Naj omenimo nekatera gesla in nekatere zahteve, ki so navzoče vsaj delno tudi v razglasu ZDLS leta 1939, med drugimi geslo Slovenija Slovincem in gesla proti gospodarskemu zapostavljanju in izrabljanju Slovencev, za brez-pogojno enakopravnost slovenščine, za priznanje slovenščine kot edinega uradnega jezika v Sloveniji, za nacionalno in socialno pravičnost, za svobodo tiska, zbiranja in organiziranja, za svobodo verskega prepričanja, za splošno politično amnestijo, za ukinitve zakona o zaščiti države.

Ponovno je v pismu poudarjeno, da slovenska fronta ni enotna stranka, temveč zveza, v kateri se združujejo za akcijo ob raznih konkretnih problemih razne skupine in struje, poudarjen je demokratični značaj slovenske fronte, v kateri naj ne bi bilo majorizacije in bi imela kolektivno vodstvo. Našteti je

¹⁸ Enako.

¹⁹ Glej tudi Alenka Nedog, str. 58.

tudi nekaj zahtev v zvezi s plačevanjem davkov, zadolženostjo in najemanjem kreditov.²⁰

Iz pisma CK KPJ velja spregovoriti še o poglavju z naslovom »Razočaranje slovenskega naroda nad jugoslovanstvom«. Pismo ob dejstvu, da so mnogi ljudje na osnovi osemnajstletnih izkušenj razočarani nad jugoslovansko državo, ugotavlja, da si večina Slovencev iz raznih vzrokov vendar ne želi odcepitve od Jugoslavije, za kar da se tudi ne zavzema KPJ. V zvezi z nadaljnjim bivanjem slovenskega naroda v jugoslovanski državi pa da je mogoče slovenske množice združevati ob 'geslih za nacionalno in državljansko enakopravnost in da ostaja slovenski narod v Jugoslaviji prostovoljno, in da je konec sleherne prevlade drugega naroda.

1. novembra 1935 je Ljudska pravica objavila uvodnik, ki ga je napisal dr. Joža Vilfan, poziv za ustanovitev »slovenske fronte ljudske svobode vseh demokratičnih sil«.²¹ List je ta svoj poziv naslavljal na »vse pripadnike svobode in demokracije, vse, ki se bore za napredek Slovenije, skupine okrog Slovenske zemlje, Slovenije, Bojevnika, odkritosrčne pripadnike svobode in demokracije, da se zedinijo v slovensko ljudsko fronto ljudske svobode«.²² Uvodnik je bil napisan v duhu programske usmeritve, kakor je prišla do izraza v pismu CK KPJ od 1. novembra 1935. To pismo sicer v bistvu ni prinašalo v slovenski politični prostor bistvene programske novosti in je povzemalo mnoge elemente, ki so se že pojavljali v opozicijskem tisku — predvsem v Ljudski pravici, Sloveniji, Slovenski zemlji in v Boju, deloma tudi v Delavski politiki in Delavski pravici, tako da ga lahko ocenjujemo kot zbir političnih izkušenj tega obdobja na Slovenskem. Znotraj komunističnega gibanja pa je zaslediti premike, zlasti v obravnavanju nacionalnega vprašanja in v odnosu do jugoslovanske države. V tem programu, ki je služil kot osnova ob začetkih ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem, je nekaj konstant, ki jih je zaslediti tudi v poznejših programih, tako — kot jih našteva dr. Janko Prunk v svoji razpravi o slovenskih narodnih programih²³ — boj za demokratizacijo političnega življenja, za gospodarsko in socialno zaščito in življenjsko perspektivo slovenskega delovnega človeka ter prizadevanja za pravico nacionalne samoodločbe slovenskega naroda.

V letu 1936 se je zamisel o Slovenski ljudski fronti uresničila v doslej največjem obsegu in z znatno povečanim vplivom na slovensko družbo. Sicer je režim 18. marca 1936 prepovedal izhajanje Ljudske pravice in s tem zadal hud udarec slovenskemu ljudskemu gibanju, vendar je prisilil njegove organizatorje, da so pričeli iskati novih poti za uveljavljanje ljudskofrontnih idej v slovenski javnosti. Že 23. marca 1936 je poslalo uredništvo prepovedane Ljudske pravice pismo svojim privržencem, v katerem ugotavlja: »Ljudska pravica je postala glasilo slovenskega ljudskega gibanja. To ni stranka, ampak skupnost ljudi, ki so zahtevali demokratične pravice, izboljšanje gospodarskega položaja, gospodarsko neodvisnost Slovenije, enakopravnost Slovenije v vsakem oziru.«²⁴ Že 21. maja 1936 je namesto Ljudske pravice začel izhajati nov tednik Za staro pravdo (pod uredništvom dr. Jože Vilfana).²⁵

Ljudskofrontno gibanje je v prvi polovici 1936. leta doseglo pomembne uspehe v združevanju »od spodaj«, v skupnem nastopanju množic v mogočnem stavkovnem valu ter mladinskem mirovnem in protifašističnem gibanju, doseglo pa je nekaj uspehov tudi v dogovarjanju in akcijski povezavi »na vrhu«.

Silovito se je stopnjeval pritisk Stojadinović-Koroščeve vlade, ki je z vsemi sredstvi poskušala omejevati vsa opozicijska gibanja. Da bi se uspešneje upirala režimu, se je Združena opozicija znotraj države vse trdneje povezovala

²⁰ Alenka Nedog, str. 60 in 61.

²¹ Glej tudi Metod Mikuž, str. 499, Alenka Nedog, str. 61.

²² Enako.

²³ Janko Prunk: Slovenski narodni programi, Ljubljana, 1986, str. 88.

²⁴ Alenka Nedog, str. 65. France Filipič: Poglavja ..., str. 185.

²⁵ Enako.

z raznimi političnimi gibanji in v Sloveniji si je poskušala pridobiti zaveznike celo pri dr. Mačku sicer nesimpatični leviici. Tako so se odpirala v Sloveniji vrata za razširitev in organizacijsko utrditev kmečko-delavskega gibanja.

Pomemben napredek v tej smeri je bil dosežen poleti 1936, ko so se na proslavi 60-letnice vodilnega člana kmečko-delavskega gibanja v Sloveniji, dr. Vekoslava Kukovca, v Mariboru poleg najvidnejših mož Združene opozicije v državi (med njimi dr. Dragoljub Jovanović, dr. Srđan Budisavljević in Večeslav Vilder), udeležili celo socialisti. Na tej proslavi je bilo dogovorjeno, da se tednika *Za staro pravdo* in Slovenska zemlja združita. 30. julija 1936 je Slovenska zemlja izšla z geslom »Za staro pravdo«. S tem je bila nakazana povezava dveh političnih gibanj, slovenskega kmečko-delavskega, ki je bilo pod neposrednim vplivom komunistov in privržencev hrvaškega dr. Mačkovega kmečko-delavskega gibanja v Sloveniji.²⁶ Tej zvezi pa so se na osnovi, ki je v bistvu obsegala najpomembnejše točke ljudskofrontnega programa, pridružili še socialisti. Ti so 10. avgusta 1936 razposlali svojim somišljenikom okrožnico, v kateri so sporočali, »da so bili v juliju razgovori socialistov s predstavniki opozicionalnih grup v dravski banovini končani ter se je dosegel načelen sporazum med grupo, ki se zbira okrog Slovenske zemlje — (to so pristaši g. dr. Mačka) in pristaši okrog Stare pravde — in nami.«²⁷

V nadaljevanju je v okrožnici navedeni akcijski program sporazuma obsegal naslednje točke: 1. Borba za popolno svobodo, to je politično in gospodarsko demokracijo za vse državljane in državljanke; takojšnji razpust skupščine ter razpis svobodnih in tajnih volitev na podlagi proporcionalnega volilnega sistema. — 2. Borba proti fašizmu in vsaki diktaturi. — 3. Borba za notranjo preureditev države na podlagi enakopravnosti in svobodnega sporazuma Slovencev, Hrvatov in Srbov z upoštevanjem jezikovno-kulturnih pravic narodnih manjšin. — 4. Borba za svetovni mir in proti vojni. — V vseh drugih svetovno-nazorskih, političnih in socialnih vprašanjih ohrani vsaka skupina popolno svobodo.²⁸

Ta sporazum je dobil tudi svojo organizacijsko potrdilo na delegatskem zborovanju kmečko-delavskega gibanja 4. oktobra 1936 v Zagrebu, ko so izvolili glavni odbor slovenskega kmečko-delavskega gibanja s predsednikom dr. Vekoslavom Kukovcem in tajnikom dr. Dragotinom Lončarjem.²⁹ Naj povemo še, da se je ta sporazum dokaj uspešno uveljavil ob postavljanju opozicijskih kandidatov na listah v jesenskem obdobju potekajočih občinskih volitev v Sloveniji.³⁰

2. septembra 1936 je CK KPJ v direktivnem pismu pokrajinski organizaciji v Sloveniji v navodilih za organiziranje ljudske fronte izrecno naglasil, da je ljudska fronta »blok političnih skupin, ki izražajo voljo naroda ... blok vseh strank, ki so proti reakciji in fašizmu, za svobodo in demokracijo in narodno enakopravnost.«³¹ CK KPJ je vsekakor odobral koalicijski princip, ki pa je že leto pozneje doživel hudo krizo.³²

2. septembra 1936 pa je CK KPJ komunistom v Sloveniji poslal še drugo direktivno pismo,³³ ki vsebuje tri pomembne podatke. Centralni komite je menil, da je potrebno v Sloveniji okrepiti boj proti hitlerizmu »kot nerazdeljivi del našega boja proti fašizmu«. Kot osrednje politično geslo v boju komunistov za družbene spremembe naj bi se izražalo v zahtevi za demokratsko federativno republiko Jugoslavijo (kar pa naj se javno še ne bi razglašalo). CK KPJ

²⁶ Alenka Nedog, str. 66. France Filipič: Poglavlja ..., str. 186.

²⁷ Okrožno sodišče Maribor, IX kzp 1147/36-1 a. Pokrajinski arhiv, Maribor.

²⁸ Okrožnica je tudi navedla podpisnike sporazuma; ti so bili: za socialiste Josip Petejan, Viktor Eržen, dr. Celestin Jelenc, a za Slovensko zemljo dr. Vekoslav Kukovec, Stane Vidmar in dr. Dragotin Lončar. Zanimivo je, da je sporazum podpisal tudi Stane Vidmar, zastopnik Bojevnikov, katerih glasilo Bojevnik se je februarja 1936 združilo z Ljudsko pravico.

²⁹ Alenka Nedog, str. 67.

³⁰ France Filipič: Poglavlja ..., str. 186.

³¹ ZA CK ZKS, fond PK KPJ.

³² A CK ZKJ, fond KI, št. 1936/310, Pismo br. 2.

je spreminjal svojo oceno Stojadinovićeve vlade, priznavajoč da v bistvu ni vojno-fašistična; kakor jo je označeval doslej.

Leto 1937 je bilo prelomno v zgodovini združevanja slovenskih demokratičnih in progresivnih gibanj v skupnem nastopu. Kmečko-delavsko gibanje kot združevalec ljudskofrontne akcije je razpadlo, očitno mu je bil organizacijski oklep pretesen. 11. aprila 1937 se je namreč na sestanku pri dr. Mačku v Zagrebu skupina slovenskega KDG pod vodstvom dr. Lončarja iz Ljubljane in dr. Doboviška iz Celja neposredno podredila dr. Mačkovemu kmetškemu gibanju ter se s tem odpovedala dogovoru od 4. oktobra 1936 na delegatskem zborovanju KDG v Zagrebu.³³ Razcep v KDG so nato izrabili socialisti in 13. junija 1937 sporočili, da je dogovor, ki so ga sklenili 20. julija 1936 s tem da »ne obstaja več naš tedanji sopogodbenuk«, brezpredmeten.³⁴

V teh kriznih razmerah, ko se je slovensko ljudskofrontno gibanje znašlo na robu slovenskega političnega življenja, je potekal aprila 1937 ustanovni kongres KPS na Čebinah, ki je s svojimi stališči neposredno vplival na stališča slovenskih komunistov do eksistenčnih vprašanj slovenskega naroda in zlasti do problemov, ki so se pojavljali v njihovem odnosu do zaveznikov v ljudskofrontnem gibanju. Kot je znano, je manifest s Čebin opozarjal in svaril, da je treba prenehati s politikantstvom in medsebojnimi prepiri v demokratičnih vrstah in da se morajo združiti »vse sile, ki jim je res pri srcu usoda slovenskega naroda« ter izrazil prepričanje, da mora politično združevanje Slovencev vsekakor zajeti katoliške množice, ki so sicer vključene v JRZ, vendar pa zahtevajo demokracijo, narodno svobodo in so pripravljene za boj proti fašizmu in vojni.³⁵ Temeljni problem pridobivanja politično organiziranih katoliških množic k skupnemu nastopanju demokratičnih političnih skupin je bil v ospredju v delovanju Slovenske ljudske fronte od njenih začetkov pa vse do konca predaprilske Jugoslavije, rešen samo v toliko, kolikor se je te množice posrečilo pridobiti v zvezi s krščanskosocialnim gibanjem, zlasti Jugoslovanske strokovne zveze, tako v stavkovnem gibanju, v katerem se je oblikovala in utrjevala enotnost delavskega razreda, v narodnoobrambnih akcijah po pripojitvi Avstrije k Nemčiji 1938. leta in nemalo tudi v protidraginjskih akcijah 1940. leta.

Ko je konec julija 1937 skupina KDG, ki je ostala po razpadu ljudskofrontne koalicije sama, sklepala dogovore za sodelovanje z odborom radikalne stranke v Sloveniji in ustanovila v ta namen tudi skupni odbor, je levičarski Delavski list, ustanovljen pred kratkim, zavzel naslednje stališče, ki je prav tako postavljalo v ospredje problem pritegnitve katoliških množic: »Pozdravljamo stremljenja po zbiranju demokratskih sil v Sloveniji, tudi mi delamo na tem. Toda pri tem se je treba ozirati na ona gibanja, ki predstavljajo množice demokratskega slovenskega ljudstva. Predvsem se moramo torej obrniti na množice SLS in JRZ, na njihove voditelje, ki so ostali zvesti, ali se vrnili k demokraciji in slovenstvu in jih pridobiti za sodelovanje. Dalje bi se morali truditi, da se spet doseže sporazum z dr. Lončarjem in Doboviškom, s socialističnimi voditelji in krščanskimi socialisti. Puc pride v poštev poslednji.«³⁶ V nadaljevanju Delavski list kratko povzema: »Ljudska fronta pri nas bi bila le ona zveza, v kateri bi bili enotni proletariat, skupine KDG in SLS«.

Sporazum med Kmečko-demokratično koalicijo in Združeno opozicijo 8. oktobra 1937 je z jarko lučjo osvetlil vso bedo slovenske politične razcepljenosti in politične neučinkovitosti demokratičnih skupin. 2. oktobra 1937 se je oglasil tednik Sobota v Kranju s člankom Trije bloki: »Sporazum med dr. Mačkom in Združeno opozicijo je omogočil tudi slovenskemu narodu, da izrazi svoje zahteve, želeli bi le, da bi se vse demokratične skupine v Sloveniji čim-

³³ France Filipič: Poglavlja ..., str. 205. Alenka Nedog, str. 71.

³⁴ France Filipič: Poglavlja ..., str. 208. Alenka Nedog, str. 72.

³⁵ Manifest prvega, ustanovnega kongresa Komunistične stranke Slovenije. ZAČK ZKS.

³⁶ Delavski list, 15. avgust 1937, št. 5, leto I. Povzetek iz članka Zakaj ravno z dr. Pucom.

prej združile, da bi o usodi slovenskega naroda ne odločali zopet drugi brez slovenskega naroda samega.«

16. oktobra 1937 pa je Sobota v obširnem članku z naslovom »Ali naj Slovenci še vedno čakamo?« razpravljala o problemu, prisotnem skozi vso zgodovino slovenskega ljudskofrontnega gibanja; ob tem je sicer bistveno povzemala misli iz pisma CK KPJ iz leta 1936, ki smo ga že navedli, vendar je zelo premišljeno, trezno in z upoštevanjem stvarnih okoliščin (avtor članka je bil verjetno Mirko Košir) analizirala slabosti, ki so hromile slovensko ljudskofrontno gibanje. Na vprašanje, zakaj se doslej niso mogle združiti vse demokratične skupine v Sloveniji, ali so se celo že razšle že združene takšne skupine (izstop dr. Lončarjeve skupine in socialistov iz KDG), je Sobota odgovarjala: »Napaka je bila, da so se te skupine skoro zlele v Kmečko-delavskem gibanju, namesto da bi ohranile svojo samostojnost in korakale skupno samo v tistih vprašanjih, glede katerih so se točno pogodile.« Zakaj se KDG v letih 1936 in 1937 niso pridružile nove skupine? Na to vprašanje je Sobota odgovarjala: »Iz strahu, da bi pri takem združevanju izgubile svojo samostojnost in da bi jim ne bilo mogoče izvajati še svojega posebnega programa (kmečkega, delavskega, itn.) se marsikateré organizacije niso hotele priključiti že obstoječemu gibanju... zato vzrok, da so se v demokratskem gibanju zbirali bolj posamezniki, ne pa tudi demokratične kulturne, športne in podobne organizacije... razkasanost delavskega gibanja na razne politične in strokovne skupine je onemogočila delavstvu, da bi s svojo borbenostjo, zavednostjo in preizkušenostjo uspešno podprlo slovensko gibanje za demokracijo in boljšo bodočnost vseh slojev slovenskega naroda.« In kakšen je izhod iz tega položaja, se je na koncu članka spraševala Sobota in odgovarjala s predlogom, da se vse v resnici demokratične množice slovenskega naroda združijo v mogočno slovensko gibanje za demokracijo, mir in socialno pravičnost, ne da bi se pri tem razne stranke, društva ipd. popolnoma stopili in izgubili svojo samostojnost in možnost svobodnega delovanja za svoje posebne cilje.

Sporazum 8. oktobra 1937 je na Slovenskem povzročil v opozicionalnih vrstah nelagodje, ker Slovenci niso bili pritegnjeni. Na dlani je bilo, da snovalci sporazuma niso ocenili v Sloveniji nobeno opozicionalno silo kot dovolj pomembno, da bi jo vključili v dogovarjanje. Nosilec ljudskofrontne ideje, kmečko-delavsko gibanje naj bi bilo po svojem političnem profilu po oceni Josipa Broza-Tita v sestavku, objavljenem ob sporazumu v Proleterju, tisti člen v navezi, v kateri bi se slovenske opozicionalne sile lahko pridružile sporazumu.³⁷ Tito je zapisal: »Sporazum med Hrvati in Srbi je treba razširiti tako, da bo v demokratičnem bloku sodeloval tudi pravi predstavnik slovenskega naroda. To sta predvsem Kmečko-delavsko gibanje in velik del tistih, ki so v Koroščevi stranki, pa se ne strinjajo z njegovo politiko, to pa je večina slovenskega naroda... Nadalje mora biti v tem demokratičnem bloku zastopan tudi delavski razred kot zelo pomemben družbeni faktor. Pri tem ne gre za nekakšno trdovratno zavzemanje za prestiž, temveč je od tega zares v marsičem odvisen uspeh nadaljnjega boja.« Podobno je Tito 2. novembra 1937 poročal Wilhelmu Piecku, članu sekretariata IKKI.³⁸

Kakšno pa je bilo stališče kmečko-delavskega gibanja v Sloveniji do sporazuma? Tri tedne pred razglasitvijo sporazuma je mariborska Neodvisnost, glasilo KDG, v članku Naprednost in »naprednjaki« zapisala, da se morajo združiti vsi slovenski demokratični elementi ne glede na svoje versko in politično prepričanje: »Ta nova slovenska napredna fronta, katere začetek predstavlja naše kmečko-delavsko gibanje, bo zadosti trdna, da se ramo ob rami z demokratičnimi silami hrvaškega in srbskega naroda postavi po robu vsem navalom mednarodnega fašizma od zunaj in od znotraj, da ustvari in brani

³⁷ Proleter, novembra 1937, št. 12, članek Sporazum in delavski razred. Podpis T. T.

³⁸ A CK ZKJ, fond KI 1937/102. Glej Josip Broz Tito, Zbrana dela III, str. 124 in 125.

svobodno demokratično Jugoslavijo na temelju narodne enakopravnosti in svobode vseh jugoslovanskih narodov.³⁹

11. oktobra 1937 pa je Neodvisnost v obsežnem prispevku ing. Antona Štebija, ene od osrednjih osebnosti v kmečko-delavskem gibanju, s člankom z naslovom »Močna in enotna slovenska fronta je narodna potreba« ponudil doslej po številu predlaganih skupin doslej najobsežnejši program ljudskofrontnega združevanja. Neodvisnost je zapisala: »Za ustanovitev enotne slovenske fronte s skupnim programom bi prišle v poštev naslednje skupine: 1. Socialistična stranka, ki je že pred letom sklenila podoben sporazum, pa ga je pred kratkim iz formalnih razlogov odpovedala. 2. Slovensko kmečko-delavsko gibanje kot ideološka zaveznica združene opozicije pod vodstvom dr. Kukovca. 3. Slovenska skupina Mačkovega gibanja pod vodstvom dr. Lončarja. 4. Pristaši bivše Slovenske ljudske stranke (SLS), ki so ostali zvesti prejšnji avtonomistični usmerjenosti stranke. 5. Pristaši bivše narodno napredne politične ideologije, ki se niso včlanili v Jugoslovenski nacionalni stranki (JNS) in ki so ostali zvesti nekdanjim narodno naprednim tradicijam. 6. Vse tri sindikalne organizacije našega delavstva, katerim nalagajo lastni interesi stremenje po čim hitrejši osamosvojitvi Slovenije, v kateri bo delavstvu zagotovljen boljši življenjski položaj. 7. Skupina okrog tednika »Slovenija«, ki se načelno bori že šest let za slovenski politični program. 8. Skupina bojevnikov, ki so se odcepili od onih, ki so se udinjali znani vodilni stranki. 9. Pretežni krog slovenskih razumnikov, ki je že od nekdaj usmerjen v duhu najširše svobode, zlasti skupini okrog revije »Sodobnost« in »Ljubljanski zvon«. 10. Vse gospodarske organizacije, ki v svojih glasilih že danes odločno zahtevajo preureditev države v omenjenem smislu.« Štebijeve članek je ugotavljal, da naj bi se te našteje skupine združile v enotno, rahlo povezano, toda načelno nekolebajočo skupnost.

Ko v našem sestavku nakazujemo zgodovinsko kontinuiteto uveljavljanja ideje, vsebine in organizacijske oblike ljudskofrontnega gibanja, smo dali poseben poudarek dogajanju v 1937. letu, zlasti ob sklenitvi Bloka narodnega sporazuma, ki ga je KPJ v tedanjem Titovem članku — katerega smo že navedli⁴⁰ — pozdravila med drugim kot velik korak k bratskemu sporazumu med vsemi narodi Jugoslavije.

Mednarodni dogodki v 1938. letu s priključitvijo Avstrije k Nemčiji, Münchenskimi dogovorom in prodiranjem nacističnega vpliva v državi, so ustvarili položaj, v katerem se je ljudskofrontno gibanje s svojim jedrom KDG predvsem uveljavljalo v širokem združevanju ljudskih množic v narodnoobrambnih in protifašističnih akcijah. Šele pred decembrskimi parlamentarnimi volitvami so bile bolj razpoznavne črte ločnice med političnimi skupinami, na eni strani vladnimi, na drugi opozicijskimi, predvsem tistimi, ki so se pojavljale s svojimi kandidati na dr. Mačkovi opozicijski listi. Ponovno se je razkrila usodna razdrobljenost slovenske demokratske skupnosti, med drugim v absurdnem pojavu, da so se slovenski socialisti v posebnem bloku na dr. Mačkovi listi povezali z JNS, medtem ko so se v opozicijski blok slovenske demokratske skupnosti v bolj ali manj popolnem sporazumu vključili KDG, gibanje slovenskih mačkovcev, stara SLS in krščanski socialisti. Za opozicijo v Sloveniji je glasovalo 45.123 volilcev ali 20,48 %.⁴¹

5. februarja 1939 je dr. Dragiša Cvetković sestavil novo vlado, ki naj bi, po pisanju tiska in splošnih ocenah pripravila rešitev hrvatskega vprašanja. V otipljivo bližino so se primaknile možnosti preureditve države, v kateri naj bi

³⁹ Glej tudi dr. Metod Mikuž, str. 497.

⁴⁰ Glej opombo št. 37.

⁴¹ Alenka Nedog, str. 113. »Stara SLS« je bila leva skupina nekdanje SLS, ali »somišljeniki SLS«, kakor so se sami imenovali. katerih predstavniki dr. Anton Breclj, Jože Gostinčar, dr. Jakob Mohorič in dr. Ivan Stanovnik so 7. novembra 1937 sklicali sestanek v Ljubljani, ter potem, ko jim je policija ta sestanek prepovedala, izdali razglas »Vsem somišljenikom SLS in zavednim Slovincem«. V njem so najostreje obsodili dr. Koroščevo politiko in se zavzeli za politično koncentracijo v boju za gospodarsko osamosvojitve Slovencev, za socialno pravico, politično svobodo in samoodločbo.

Slovenija zavzela samostojnejši položaj kot doslej. Nakazovale so se tudi možnosti širšega političnega delovanja, čeprav je Edvard Kardelj svaril pred iluzijami o Cvetkovičevem režimu in med drugim v izčrpni oceni notranjepolitičnega položaja v državi zapisal: »Samo zlom JRZ in sestava demokratične vlade kot rezultat sporazuma narodov Jugoslavije in skupne volje za obrambo njene neodvisnosti lahko omogoči prehod k resnični demokraciji.«⁴²

Razkosanje Češkoslovaške sredi marca 1939 je povzročilo v slovenski družbi izjemno stanje, vrstili so se pozivi k narodni koncentraciji, okrepila so se prizadevanja za načrtno organizirano narodnoobrambno delo, globljega posega v narodno tkivo, ki bi morda prinesel preobrat v prizadevanjih za ustvarjanje nacionalne enotnosti, pa ni bilo. V marcu in aprilu 1939 so se okrepile priprave za pregrupacijo političnih formacij z ozirom na spremembo, ki so se obetale v političnem življenju. 12. marca 1939 je bil v Zagrebu sestanek 187 delegatov slovenskega kmetskega gibanja, na katerem so izvolili pripravljalni odbor za ustanovitev Slovenske kmetske stranke. Ta naj bi vodil priprave za organiziranje stranke po občinah in okrajih ter stopil v stik tudi s sorodnimi skupinami. Poskusil naj bi doseči fuzijo ali vsaj sodelovanje. Sestanek delegatov slovenskega kmetskega gibanja je bil v tem času najbolj odmeven dogodek v taboru slovenske demokratske opozicije.⁴³

V Sloveniji se je po parlamentarnih volitvah odpiral politično nepokrit prostor. Nedvoumno je bilo, da je JRZ in z njo slovenski klerikalizem pirova zmaga na volitvah dodobra zožila, to pa je potrjevalo dejstvo, da je bilo v Sloveniji za JRZ oddanih samo 52,32 % glasov vseh vpisanih volilcev. Če imamo pred očmi dejstvo, da je volilo v Sloveniji sploh samo 64 % vpisanih volilcev, je skromni uspeh JRZ dejansko bil znanilec globoke krize v slovenski družbi, katere znatni del je izgubljal zaupanje v državo, s katero se je identificirala JRZ, s svojo neudeležbo na volitvah je obračal hrbet Jugoslaviji, kar se je potem tako očitno pokazalo ob aprilski vojni 1941. leta. V ta prazni prostor, v katerem se je, med drugim, razširil čez mejo uvoženi in od domačega nemštva podpirani hitlerizem, naj bi stopila opozicijska gibanja. Ali sta se KPS in z njo slovensko ljudskofrontno gibanje dovolj zavedala te bridke resnice?

O tedanjem političnem položaju so razpravljali slovenski komunisti na II. plenumu CK KPS, na katerem so se sestali konec januarja ali v začetku februarja 1939. Sprejeli so resolucijo, ki je, ob volilnem neuspehu slovenskega dela JRZ in porazu JNS (»JNS je izšla iz volitev zlomljena«) ugotavljala, da bi bilo mogoče iz obeh teh strank pritegniti demokratične elemente k sodelovanju, zlasti na osnovi boja za vsakdanje gospodarske in politične zahteve delovnih ljudi. Ta ocena je sicer nakazovala možnosti okrepitve demokratičnega tabora, oziroma ljudske fronte v njem, kaže pa, da si slovenski komunisti niso dovolj odločno zastavljali vprašanja o politični prihodnosti 36 % slovenskih volilcev, ki se volitev niso udeležili, med njimi pa je bil precejšen odstotek delavskih glasov.⁴⁴

28. marca 1939 so se sestali v Ljubljani zastopniki tako imenovane Slovenske združene opozicije (KDG, Lončarjeva skupina, krščanski socialisti) ter podali naslednjo izjavo: »Slovenska združena opozicija smatra, da je za popoln in trajen sporazum med Slovenci, Hrvati in Srbi predpogoj popolna svoboda posvetovanj, govora, tiska in zborovanj. Pri sklenitvi oblike trajnega sožitja med Slovenci, Hrvati in Srbi mora sodelovati ves narod. To pa je mogoče le, če se narod obvesti o politiki sporazuma in se mu omogoči svobodna manifestacija volje. — Slovenska združena opozicija je kot temelj sporazuma v našem javnem življenju od vsega začetka zastopala in zahtevala federativno državno ureditev kot edini trdni temelj za skupno življenje vseh Slovencev, Hrvatov in

⁴² Notranje in zunanje politični pregled /Okrožnica št. 1, Kmečko-delavsko gibanje/. ZA CK ZKS, mapa množična gibanja.

⁴³ Alenka Nedog, str. 143.

⁴⁴ ZA CK ZKS: Resolucija plenuma osrednjega odbora KSS, februarja 1939.

Srbov v tej državi. — Politične izkušnje in zgodovinski trenutki nam narekujejo prepričanje in izjavo, da mora nositi odgovornost v usodnih dneh ves narod in ne le ena sama politična stranka. — Nesvobodne javne volitve niso pokazale niti leta 1931, niti leta 1935, niti leta 1938 resnične in svobodne politične volje slovenskega naroda.⁴⁵

KDG je sklenilo na tem sestanku delegatov, da bo storilo vse, da pride do združitve vseh demokratičnih skupin in določilo dr. Kukovca in Leskoška za nadaljnje razgovore z ostalo opozicijo. Vendar pa je dr. Lončar v imenu svoje skupine združitve odklonil, ker je pripravljaj ustanovitev Slovenske kmetijske stranke, predlagal pa je, naj bi se posebej organizirana kmetijska stranka in posebej organizirana delavska stranka koalirali v kmečko-delavsko zvezo. Leskošek je kot predstavnik delavstva v KDG v tako zvezo privolil, da bi takoj prišlo vsaj do delnega sodelovanja, vendar s pridržkom, da odklanja mnenje dr. Lončarja, naj ima SKS nekaj monopol za politično organiziranje kmečkega ljudstva.⁴⁶

Podatke, ki smo jih povzeli po rokopisu dr. Cirila Spindlerja o življenju dr. Vekoslava Kukovca, osvetljuje Edvard Kardelj v svoji brošuri »V obrambo demokratičnih svoboščin«, ki jo je izdal 1939. leta v Zagrebu. V zvezi z delegatskim sestankom 28. marca 1939 v Ljubljani, s katerim se pravzaprav začelja zgodovina ustanovitve Zveze delovnega ljudstva Slovenije, je Edvard Kardelj zapisal: »Po volitvah 11. decembra 1938 je vedel vsak pameten človek, da razcepjenost demokratičnih sil koristi le reakciji — JRZ in JNS. Kmečko-delavska skupina (predsednik dr. Kukovec, predstavnik delavstva Leskošek: KDG) je zato na sestanku delegatov sklenila, da bo storila vse, da pride do združitve vseh demokratičnih skupin. G. dr. Lončar je v imenu svoje skupine združitve odklonil, pripravljaj ustanovitev Slovenske kmetijske stranke (SKS) in predlagal, naj se posebej organizirana kmetijska stranka in posebej organizirana delavska stranka koalirata v kmečko-delavsko zvezo. — Ker po demokratičnih načelih ni mogoče nikomur braniti, da ustanovi stranko, je predstavnik delavstva v KDG Franc Leskošek v tako zvezo privolil, da bi prišlo takoj vsaj do delnega sodelovanja; vendar z rezervo, da odklanja mnenje g. dr. -ja, naj ima SKS nekaj monopol za politično organiziranje kmetijskega ljudstva. — Kmalu se je izkazalo, da dr. Lončar, dr. Vavpetič in drugi »voditelji« SKS v praksi odklanjajo sploh vsako sodelovanje s KDG in njenim delavskim krilom. Pri delu »na terenu« pa se je izkazalo, da vidijo kmetje rešitev le v trdni zvezi z delavci, da obsojajo »eksekutivo« SKS, da zahtevajo, naj se i g. dr. Lončar i g. dr. Kukovec iz vodstva umakneta, če se ne moreta sporazumeti; kmetje iz SKS in KDG pa se bodo že sporazumeli med seboj in z delavci. — In tako je zorela misel na Zvezo delovnega ljudstva. G. dr. Lončar je sicer odklonil vsak razgovor o tem, toda drugačnega mnenja so bili kmetje iz SKS in predsednik SKS Franc Špehar. — Še pred celjskim sestankom delegatov dne 3. septembra t.l. je bil pripravljen načrt oklica delovnemu ljudstvu, ki so ga pomagali sestaviti tako nekateri kmetje in izobraženci, iz vrst SKS in »mladokmetijcev« kot nekateri kmetje, delavci in izobraženci iz KDG, mladokmetijcev, krščanskih socialistov itd. po vsej Sloveniji s pozivom, da sporoče svoje mnenje in morebitne pomisli.«⁴⁷

Tik pred ustanovnim sestankom ZDLS, je 31. avgusta 1939, skupina Mladokmetijcev izdala pismo, ki so ga razposlali pripadnikom kmečkega gibanja. V tem pismu so izjavili pripravljenost za sodelovanje vseh demokratiških skupin za doseg demokracije, narodne enakopravnosti in izboljšanje položaja kmeta in delavca.⁴⁸ Gibanje mladokmetijcev je bilo v tem času očitno blizu zamisli o ustanovitvi Zveze delovnega ljudstva Slovenije, Dušan Kermavner ga

⁴⁵ Povzeto po rokopisu dr. Cirila Spindlerja o življenju dr. Vekoslava Kukovca.

⁴⁶ Enako.

⁴⁷ Edvard Kardelj: V obrambo demokratiških svoboščin, Zagreb, 1939, str. 10 in 11.

⁴⁸ ZA CK ZKS, okrožnica Dragi tovariši!, fond letakov.

je tedaj označil v svojem članku Problem »tretjega tabora« v Sodobnosti kot levo krilo kmetijcev, ki se je osamosvojilo.⁴⁹

31. avgusta 1939 se je oglasila v Mariboru izhajajoča ljudskofrontnemu gibanju naklonjena Edinost, ki je z zadržanostjo poročala o nameravani ustanovitvi ZDLS. Tednik, ki ga je urejal Jaro Dolar je med drugim zapisal: »Preteklost je jasno pokazala, da niso vse zveze in koalicije sposobne konstruktivnega dela in da po nekaj mesecih životarjenja klavarno propadejo. Zato je nujno, da prevzame nalogo izvršitve tega narodnega programa eno enotno gibanje vsega demokratsko razporejenega delovnega ljudstva. Posamezne skupine bodo imele v okviru tega gibanja, ki bo demokratično, možnost uveljavljanja svojih nazorov in pogledov na poedina konkretna vprašanja. Če bi se ustvarilo tako gibanje, ki bi imelo prvenstveno ti dve nalogi: demokratizacija in decentralizacija vsega javnega življenja, potem je gotovo, da bi vse delovno ljudstvo enodušno odobrilo njegov program, kakor tudi vsak javni delavec, ki mu ni demokracija le plašč, v katerem skriva svoje osebne cilje.«⁵⁰

Toda v istem časopisu (in na isti strani) je mladokmetijec Josip Udovič v članku pod naslovom Politična koncentracija in narodna skupnost jedko glasil: »Stremljenja po politični koncentraciji in narodni enotnosti bodo rodila le takrat uspeh, kadar bodo prišla od ljudi z neomadeževano preteklostjo, ki se niso nikdar udinjali nikomur, ampak so vedno bili odločni zagovorniki narodnih in ljudskih pravic, takih pa med starejšimi ni; zato je poklicana mladina, ki ni pod vplivom starih, da izvede zamisel narodne koncentracije in skupnosti, ker le tako bo postala resnica. Slovenski kmetje, delavci in obrtniki to pričakujejo in zato ne verjamejo v sedanje poskuse, ker niti ne obsegajo vseh političnih strank in skupin, kar je nujno potrebno. Naloga mladega rodu je, da izvrši politično koncentracijo in uresniči narodno enotnost, kar bo pozdravilo slovensko ljudstvo z veseljem in novim upanjem v bodočnost!«⁵¹

Odklonilno se je do snujoče se Zveze delovnega ljudstva izrazil tednik Slovenija 1. septembra 1939 s prikritim napadom na komuniste v članku Misel slovenske skupnosti.⁵²

Najpomembnejši članek, ki je izšel na Slovenskem v času ustanavljanja ZDLS, je razprava Dušana Kermavnerja v Sodobnosti pod naslovom Problem »tretjega tabora«.⁵³ V obširnejši razčlenitvi slovenskega političnega razvoja po prevratu je podal Kermavner pregled o tem, kako se je na robu slovenske svetovnonazorsko-politične razcepljenosti porajala zamisel o tretjem taboru, o združitvi demokratičnih sil zunaj katoliškega in liberalnega tabora, ki ne bi bile pritegnjene v njune spopade. Na vprašanje, kdo spada v danem političnem trenutku v tretji tabor, je Kermavner odgovoril: »Konkretno sestavljajo tretji tabor delavsko-demokratična in kmečko-demokratična gibanja, krščansko-socialistična smer in družbeno neopredeljene demokratične smeri med inteligenco«. Zanimivo je Kermavnerjevo razglabljanje v članku kot pojasnilo o okoliščinah, ki so omogočile, da je zamisel o tretjem taboru kljub daljšemu razvoju šele sedaj stopila v ospredje: »Pojem tretjega tabora je mogel priti v ospredje šele, ko je življenjsko dozorel, ko so se njegovi nujni bistveni elementi pod vplivom objektivnih pogojev našega družbenega sestava in naše duhovne dediščine bolj

⁴⁹ Sodobnost, avgust 1939: Dušan Kermavner: Problem »tretjega tabora«, str. 433. V istem članku je Dušan Kermavner mladokmetijce podrobneje okarakteriziral: »Novo levo kmečko gibanje je izviralo iz istih elementarnih socialnih in narodnih pobud kakor demokratično kmečko gibanje v okvirih raznih strank v poprevratni dobi, kakor kmečko gibanje, ki ga je bila zajela v svoja demokratična jadra slovenska ljudska stranka v vidovdanski dobi, in kakor radičevsko gibanje na Slovenskem v letih 1922 do 1925. Sodobnost 1939, str. 434.

⁵⁰ Edinost, 31. avgusta 1939, članek Slovenski narodni program. Podpis Ra.

⁵¹ Edinost, 31. avgusta 1939, članek Politična koncentracija in narodna skupnost, podpis Josip Udovič.

⁵² Slovenija, 15. julij 1939, članek Misel slovenske skupnosti. Inicialka M. Glej Alenka Nedog, str. 145 in 146. Nedogova je mnenja, da je avtor članka verjetno urednik Slovenije Rudolf Mencin.

⁵³ Sodobnost, julij–avgust 1939, strani 424 do 436: Dušan Kermavner, Problem »tretjega

ali manj popolno razvili, da lahko tvorijo dejansko življenjsko celoto, družbeno-politični tabor slovenske demokracije.«

Zgodovina je, na žalost, tako optimistično in idealizirano Kermavnerjevo ugotavljanje o možnostih za uresničenje tretjega tabora surovo demantirala; leto pozneje pa je KPS članek, ki je bil napisan ob prizadevanjih ustvariti ugodno ozračje za ustanovitev ZDLS, potem ko se je pod diktatom kominterne zrušila koalicijska zamisel ljudske fronte, obsodila, kar je, tudi prispevalo h Kermavnerjevi izključitvi iz KPS konec 1940. leta. V Kermavnerjevem članku je nanizanih vrsta pronicljivih zgodovinskih analiz slovenskega političnega življenja med vojnami, ki nakazujejo avtorjevo zakoreninjenost v zgodovinopisju, toda članek vendar razkriva svoj priložnostni značaj, zasnovan ob pripravah za ustanovitev ZDLS. Tako je, med drugim, poudarjeno izražena ugotovitev, da je Kmečko-delavsko gibanje osrednja skupina tretjega tabora, ker združuje v majnem vse elemente, ki so bistveni za osnovo tega tabora in ker »se je izkazalo kot neomahljiv in najbolj dejaven zastopnik ideje pravega osredotočenja in strnitve sil tretjega tabora«. ⁵⁴ Naposled pa priložnostni značaj sestavka potrjuje tudi konec članka, ki sicer premišljeno govori o razsežnostih in namenih političnega delovanja med množico za doseg njene socialne in gospodarske svobode in to ob strnitvi s temi množicami v njihovem boju, kar pa, po avtorjevem mnenju lahko doseže samo »stranka tretjega tabora, tesna zveza kmečkega in delavskega gibanja, zveza delovnega ljudstva«. ⁵⁵

Sicer izjemno pregledno, urejeno in stvarno napisani Kermavnerjev sestavek danes vendar beremo z mešanimi občutki, predvsem zaradi njegovega poudarjanja pomena kmečko-delavskega gibanja in zveze delovnega ljudstva. V tako zelo zaostrenih političnih razmerah, ko se je svet znašel na robu svetovne vojne in je prišlo do pomembnih premikov v razmerju političnih sil znotraj države, najbrž ni bilo modro dopovedovati javnosti kdo naj bi imel v demokratičnem taboru taktirko v rokah. To v času, ko se je težilo za enakopravnim združevanjem demokratičnih političnih gibanj. Tudi imenovanje zveze delovnega ljudstva kot stranke tretjega tabora je bilo problematično, zlasti v odnosu na izročilo dotedanjega ljudskofrontnega gibanja, ki je skoraj dosledno svarilo pred ustanavljanjem stranke.

Sredi priprav za ustanovitev Zveze delovnega ljudstva Slovenije so se konec avgusta in v začetku septembra zvrstili trije dogodki, ki so usodno vplivali v naslednjih letih na spremembo svetovnega in tudi jugoslovanskega političnega zemljevida, saj je 23. avgusta prišlo do sklenitve nenapadalnega pakta med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, 26. avgusta je bil objavljen dolgo pričakovani sporazum Cvetković-Maček in 1. septembra se je z napadom Nemčije na Poljsko pričela druga svetovna vojna. V senci teh dogodkov je nova vlada, ki jo je po objavi sporazuma sestavil dr. Dragiša Cvetković in je podpredsedniško mesto v njej zavzel dr. Vladko Maček, v svojih prvih izjavah obljubovala demokratizacijo države ter sprejem novih zakonov, po katerih naj bi bilo omogočeno ustanavljanje strank, ki da bodo lahko delovale, kot se je izrazil minister za pravosodje, dr. Laza Marković, po njihovih političnih programih. ⁵⁶

Oglejmo si kako je dozorela zamisel o ustanovitvi ZDLS, kakšna je bila geneza njenih programskih osnov, kakšno njeno stališče do problema organizira-

tabora«.

⁵⁴ Kot zgoraj. Glej tudi Alenka Nedog, str. 128 in 129.

⁵⁵ Enako.

⁵⁶ Mariborski Večernik je v številki od 23. in 24. septembra 1939 prinesel članek Maksa Durjave z naslovom O političnih strankah. V njem je povzel bistvene misli iz deklaracije nove vlade po njenem formiranju o svobodi političnega organiziranja ljudi in o demokratizaciji države. Durjava je vlado pozval, da takoj proglasi nov svobodnomiseln zakon o političnih strankah, da jim tako omogoči svobodno delovanje. V isti številki Večernika pa je s podpisom Romuh objavil Jože Humar članek o pripravah demokratizacije javnega življenja. Objavil je izjavo ministra za pravosodje dr. Laza Markovića: »Vlada bo kmalu sprejela zakon o volitvah narodnih poslancev (vlada je narodno skupščino razpustila, op. F. F.) s tajnim glasovanjem in sistemom okrožij in okrajev... Kar se tiče novih političnih zakonov, moram reči, da bodo sprejeti in da bodo zelo svobodoljubni, tako da bo omogočeno ustanavljanje strank po njihovih političnih programih.«

nosti, bodisi kot stranka, bodisi kot zveza, in kakšno njeno razmerje do zaveznikov, ki bi jih naj pridobila za skupno delovanje.

Alenka Nedog je v svoji monografiji o ljudskofrontnem gibanju v Sloveniji navedla podatke iz spominov Mirka Koširja, ki je bil tedaj vpliven član CK KPS, o začetkih pripravljanja ZDLS; opozorila je na težnjo, ki je bila nekaj časa v ospredju, da bi namreč — morda tudi pod vplivom ustanavljanja odborov Stranke delovnega ljudstva (Stranke radnog naroda) leta 1938 v državi, tudi v Sloveniji ustanovili stranko, ne zvezo. Ta težnja je bila še tudi pozneje prisotna, čeprav je prevladalo mnenje, da je zveza kot način združitve demokratičnih političnih strank primernejša.⁵⁷ Navsezadnje je tudi Dušan Kermavner v prej omenjenem sestavku ustanovljajočo se formacijo imenoval stranka. Vsekakor zamišljal o ustanovitvi ZDLS sega, kot je to izpričal Mirko Košir, že v leto 1938.⁵⁸

Med podatki o snovanju ZDLS navaja Alenka Nedog še informacijo uprave policije v Ljubljani, ki je zvedela od zaupne osebe za sestanek poverjenikov za ustanovitev ZDLS. V informaciji naj bi bilo navedeno, da so na sestanku omenjali kot skupine, ki pridejo v poštev za sodelovanje v okviru zveze komuniste, levō krilo socialistov, pristaše KDG; krščanske socialiste in Pucljeve kmetijce. Sestavili naj bi mestne in oblastne odbore s pristaši vseh omenjenih skupin; tam pa, kjer ne bi prišlo do sporazuma, naj bi se oblikoval za vsako skupino poseben odbor, ti odbori pa bi se potem povezali med seboj.⁵⁹ Nasledel pa naj še navedemo na kratko podatek, ki ga prav tako najdemo pri Alenki Nedog, izpisek iz obširnejšega političnega pregleda v mariborskem Večerniku konec 1939. Večernik je v svoji politični kroniki segel tudi v avgust 1939 in poročal, da so tedaj opozicionalne demokratske skupine zelo razvile svoje politično delo in da mednje spadajo poleg krščanskih socialistov, disidentov bivše SLS, tudi KDG, skupina dr. Lončarja in mladokmetijci.⁶⁰

Podatki o ustanovitvi Zveze delovnega ljudstva 3. septembra 1939 v Celju so znani in predvsem obširno opisani v že navedenem delu Alenke Nedogove. Morda bi navedli za osvetlitev nekaterih podrobnosti takratnega dogajanja nekaj dodatnih ugotovitev opravljenih zgodovinskih raziskav.

⁵⁷ Alenka Nedog, str. 147.

⁵⁸ Mirko Košir je moral 1948 v zapor, in je bil obsojen na prvem dachauskem procesu. V zaporu je o začetkih ZDLS napisal naslednje: »V letu 1938 je začel Stojadinovičev režim na videz nekoliko popuščati, ker se je pripravil na volitve. V tem letu se je raznesla vest, da bodo spet dovoljene stranke in da bo nekoliko več demokratičnih svoboščin. Ing. Stebi je na osnovi te popolnoma neutemeljene vesti začel misliti na ustanovitev neke posebne stranke, v kateri naj bi se zbrali resnično demokratični elementi, in je sestavil tudi osnutek za tako stranko. — O teh stvareh smo na dolgo razpravljali leta 1938 na nekem sestanku CK v Mazovčevi hiši v Vevčah. Glavno vprašanje v tej naši diskusiji je bilo, ali naj bi imela ta ljudskofrontna formacija obliko toge, strankarske organizacije, ali naj bi to bila morda rahlejša zveza raznih demokratičnih strank, struj in gibanj. Tov. Kardaš je na tem sestanku zagovarjal stališče, da naj bi ta ljudskofrontna organizacija imela obliko stranke in da naj bi se zato imenovala »Stranka delavskega ljudstva Slovenije«. Mislim da je to svoje stališče zagovarjal tov. Kardaš s pričakovanjem, da bo Stojadinovičev režim v resnici dovolil večje demokratične svoboščine in ustanavljanje posebnih strank. V nasprotju s tov. Kardašem sem jaz zagovarjal mnenje, da je v tem trenutku mogoče ustvariti samo zvezo demokratičnih struj in gibanj v Sloveniji, ker prvič sploh nimamo nobene garancije za to pričakovanje, da bi Stojadinovičev režim krenil na pot večjih demokratičnih svoboščin in da bo dovolil ustanovitev novih strank in ker, drugič, tudi cela vrsta demokratičnih struj in gibanj v Sloveniji še ni tako dozorela, da bi se odpovedala svojim samostojnim političnim programom in samostojnemu političnemu delu. Zato sem predlagal, da naj se ustvari zveza teh demokratičnih struj in gibanj na osnovi določenega skupnega programa, ki da se ga bodo obvezale izpolnjevati vse organizacije, vključene v to zvezo; zato sem tudi predlagal, naj se ta organizacija imenuje Zveza delovnega ljudstva Slovenije, ne pa Stranka delovnega ljudstva Slovenije. — CK KPS se je na tem sestanku v večini pridružil predlogu tov. Kardaša in je bil ta predlog tudi sprejet ter sporočen vsem partijskim organizacijam kot direktiva za delo na terenu.«

V nadaljevanju navaja Mirko Košir, kako je prišlo, zlasti po sugestiji Dušana Kraigherja jeseni 1938 vprašanje stranke ali zveze delovnega ljudstva znova na sejo centralnega komiteja. »Bil je ta sestanek v Mačkovi gostilni v Zadobrovi, na katerega je prišel tudi nek član CK KPJ. Na tem sestanku je tov. Kardaš samo povedal, da je ustvarjanje Stranke delovnega ljudstva ovira za zbiranje vseh demokratičnih sil v Sloveniji, kar dokazuje samo delo na terenu in da bi bilo zato primerno spremeniti naslov te ljudskofrontne organizacije v Zvezo delovnega ljudstva ter tako poudariti njen ljudskofrontni značaj in omogočiti pristop k tej organizaciji tudi tistim demokratičnim elementom, ki se boje pretesnega oklepa strankine formacije.« Iz rokopisa izjave Mirka Koširja v Zgodovinskem arhivu CK ZKS.

⁵⁹ Alenka Nedog, str. 147. Kot vir navaja Nedogova Arhiv CK ZKJ, F 101—200, VI, Bilten oddelka za državno varnost za mesec september 1939.

⁶⁰ Alenka Nedog, str. 148.

Zanimivo je poročilo banske uprave dravske banovine od 4. januarja 1940, poslano ministrstvu za notranje zadeve, oddelku za javno varnost v Beogradu, ki je ob opisu položaja v Sloveniji po sklenitvi sporazuma 26. avgusta 1939, navedlo naslednje podatke: »Bivše politične stranke in nove skupine, ki so nastale po letu 1935, so sklicale več konferenc, da zavzamejo do položaja konkretno stališče. Odločili so se, da prično nemudoma z organizacijo in s pripravami za ustanovitev novih političnih strank, ki bodo tudi uradno nastopile v trenutku, ko bodo izdani novi politični zakoni. Najpomembnejši tak sestanek je bila konferenca blizu 100 zastopnikov iz vseh delov Slovenije v Celju, dne 3. septembra 1939.«⁶¹

Navedeno poročilo banke uprave je dopolnilo predsedstvo mestne policije Celje s podrobnostmi o poteku ustanovnega sestanka ZDLS: »Dne 3. 9. 1939 so tukajšnji organi našli v restavraciji v Zagradu pri Celju okrog 60 oseb, ki so zborovali v dvorani te restavracije. Na vprašanje tukajšnjega organa, kdo je sklical sestanek, je izjavil ing. Štebi iz Ljubljane, da je sklicatelj sestanka dr. Kukovec Vekoslav, odvetnik iz Maribora, in da je namen sestanka, da bi se ustanovila stranka vseh demokratičnih sil v Sloveniji. Ker sestanek ni bil prijavljen, niti dovoljen, je predstojništvo zborovalce razgnalo. Na sestanku so bili navzoči, poleg nekaterih znanih pristašev kmetsko delavskega gibanja v Sloveniji, tudi znani komunisti, odv. pripravnik dr. Dušan Kraigher, Leskošek Franc iz Ljubljane, Slavko Šlander iz St. Pavla pri Preboldu in Borštner Josip iz Lovrenca pri St. Pavlu pri Preboldu.«⁶² Enaki podatki so tudi v obtožnici državnega tožilca v Mariboru proti Karlu Doberšku in soobtožencem z dne 10. februarja 1940.⁶³ Alenka Nedog v svoji monografiji o ljudskofrontnem gibanju v Sloveniji navaja, da so bili sklicatelji sestanka ing. Anton Štebi, Ivan Kreft, Franc Leskošek in Mirko Košir, dodaja pa podatek, da so udeleženci sestanka, potem ko je bil ta prepovedan, odšli v hotel Evropa, kjer so nadaljevali z razgovori in tudi sprejeli osnutek razglasa; ta razglas so po sestanku razmnožili in ga poslali na teren snujočim se iniciativnim odborom v pretres.⁶⁴

Dr. Vekoslav Kukovec na sestanku v Celju ni bil navzoč, kljub temu, da je pred oblastjo bil imenovan kot sklicatelj. O vlogi in usodi človeka, ki je bil vse dotlej od 1936 na čelu KDG, a ne navzoč ob ustanavljanju ZDLS, je dr. Ciril Spindler napisal naslednje: »Konferenco zaupnikov KDG v Celju dne 3. 9. 1939 je še sklical dr. Kukovec. Tega dne predpoldne se je odzval vabilu dr. Marušiča v Ljubljani na sestanek, ki so se ga udeležili še Ivan Pucelj, dr. Puc, dr. Köstl, Uršič, Udovič za prósvento, Bratko pa za Društvo kmečkih fantov in deklet. Udovič in Bratko sta sploh odklanjala sodelovanje s starejšimi, medtem ko se je dr. Kukovec kritično izrazil o izvajanju Marušiča, Puca in Puclja. Sklenili so nadaljevati »diskusijo za demokratsko delo«. Popoldne tega dne se je dr. Kukovec pripeljal v Celje, vendar že post festum. Policija je namreč prepovedala konferenco KDG. Šele v Mariboru, po prihodu vlaka, mu je poročal Leo Novak, ki je prišel v Celje na vabilo Lojzeta Udetu, ki bi moral imeti na konferenci referat, a ga je odpovedal in besedo prepustil ing. Alojzu Štebiju, sam pa izstopil iz KDG.« Navedenemu je dr. Ciril Spindler še dodal podatke iz pisma dr. Kukovca Udetu od 4. septembra 1939, v katerem je dr. Kukovec zanikal vesti, da je izstopil iz KDG.⁶⁵ Kljub izjavi dr. Lojzeta Udetu dr. Kukovec odslej ni igral v slovenskem kmečko-delavskem gibanju nobene vloge več. Zgodovino-

⁶¹ Poročilo o delu banske uprave, o delu prvostopnih policijskih oblastev ter o številčnem stanju policijskih izvršilnih organov v letu 1939, II 39803 8, 4. 1. 1940. Ministrstvu notranjih poslov, oddelku za javno varnost v Beogradu. Arhiv Slovenije, oddelek Banske uprave.

⁶² Enako. Tudi Alenka Nedog, str. 193.

⁶³ Okrožno sodišče Maribor, IX Kzp 35/40, kazenska ovadba Karel Doberšek, Zgodovinski arhiv CK ZKS. Tudi Alenka Nedog, str. 193.

⁶⁴ Alenka Nedog, str. 148 in 149.

⁶⁵ Glej opombo št. 45.

pisje doslej ni moglo razkriti vseh vzrokov za odhod človeka iz gibanja, ki ga je podpiral vse od sredine 1935. leta naprej.⁶⁶

Med dokumentacijo o ustanavljanju Zveze delovnega ljudstva so ohranjeni trije programski predlogi. Prvi je osnutek, ki je bil verjetno sestavljen v zgodnejšem obdobju priprav na ustanovitev ZDLS, v njem pa se bodoča organizacija imenuje Stranka delovnega ljudstva in celo Združena stranka delovnega ljudstva. V tem osnutku je nakazana osnova dokaj toge politične organizacije s poudarkom na zahtevah delavskega razreda in njegovih institucij.⁶⁷ Drugi programski osnutek je bil predložen zborovanju v Celju, 3. septembra 1939, a tretji je izšel kot tiskan razglas pod naslovom Kaj hočemo? v novembru istega leta.

Razlik med drugim osnutkom, predlogom, ki je bil predložen na sestanku v Celju in končno redakcijo razglasa, ki je bil natisnjen, tu ne bomo ugotavljali, ker jih je obširno analizirala Alenka Nedog v svojem delu, lahko pa ugotavljamo narodnopolitično mobilizacijsko vlogo tiskanega razglasa Kaj hočemo? ob tem, da so v njem navedene neposredne zahteve v boju za demokratično preobrazbo slovenske in jugoslovanske družbe in za osamosvojitve slovenskega naroda. Prvi del razglasa Kaj hočemo? z odgovorom »Hočemo svobodo, popolno narodno svobodo in ljudsko demokracijo« govori o splošnih demokratičnih zahtevah, medtem ko so v drugem delu razglasa postavljene zahteve za popolno politično, gospodarsko in kulturno osamosvojitve slovenskega naroda. Določene nesporazume na terenu je povzročila formulacija o organizacijskih osnovah ZDLS z odstavkom: »Zato mora biti geslo delovnega ljudstva Slovenije: VZETI SVOJO USODO V SVOJE LASTNE ROKE! USTVARITI SI SVOJO LASTNO POLITIČNO STRANKO, KI BO PREDSTAVLJALA ZVEZO VSEGA DELOVNEGA LJUDSTVA SLOVENIJE.« Edvard Kardelj se je v mesecih po ustanovitvi ZDLS oglašal v tisku z razlago o organizacijski shemi zveze. Takó je 15. decembra 1939 v Novi Ljudski pravici, ki je izšla v Zagrebu, zapisal: »Zveza delovnega ljudstva ni dokončno oblikovana stranka, kajti ona kot enota šele nastaja. Nastaja po združitvi raznih političnih skupin kmečkega in delavskega gibanja. Dokončno bo odločil značaj, organizacijske oblike in program ZDLS šele bodoči kongres, ki se že pripravlja.«⁶⁸

Kongresa ZDLS nikoli ni bilo, ker se organizacija ni mogla dvigniti iz ilegale, kajti režim je vse obljube o demokratizaciji države in uveljavitvi novih zakonov, poteptal.

Po skoraj dvomesečnih pripravah na terenu je bila za 29. oktober 1939 sklicana konferenca v Ljubljani, na kateri naj bi se ZDLS konstituirala. O poteku tega sestanka obstojajo različna in zelo si nasprotujoča časopisna poročila od objav v Hrvatskem dnevniku 31. oktobra ter objav v Jutru, Slovincu in

⁶⁶ V članku »Obraz Dušana Kermaunerja, v Sodobnosti 1980, št. 3, je Ivan Kreft nakazal nekaj podrobnosti o pripravah na ustanovitev ZDLS, ko so tekli razgovori o bodočem predsedniku te organizacije: »Nekoč v prvi polovici avgusta 1939 sem srečal Dušana Kermaunerja na nabrežju Ljubljaniče blizu Tromostovja. Zaupal sem mu, da smo se pred dnevi sestali v ožjem krogu pri Vladu Kozaku, kjer nam je Kardelj omenil, da je dr. Vekoslav Kukovec pripravljen prostovoljno se umakniti s položaja predsednika glavnega odbora kmetско-delavskega gibanja in soglašati s tem, da bi ga nasledil Franc Leskošek, vendar kot predsednik Zveze delovnega ljudstva Slovenije, kakor naj bi se preimenovalo to gibanje na delegatskem zborovanju v Celju 3. 9. 1939.«

⁶⁷ ZA CK ZKS. Celotna zasnova razglasa je po izrazoslovju starinska, kot da je prepisana iz neke predloge iz dvajsetih let, način podajanja programa je ozko razredno omejen.

⁶⁸ Razglas Kaj hočemo? je podpisalo 98 oseb iz 21 okrajev, največ iz Ljubljane (17) in iz Maribora (9). Ze 14. 11. 1939 je bilo širjenje razglasa prepovedano (Arhiv Slovenije, fond Višjega državnega pravdnštva, fasc. 46 KS 1449/39), sledile so aretacije podpisnikov, na kar je reagirala ZDLS in slovensko javnost takoj obvestila o aretacijah s posebnim letakom. V preiskavi je nato zanikalo svoj podpis 10 oseb, med njimi ing. Alojz Stebi in Mirko Košir, ki sta dejansko bila med tvorci ZDLS — Stebi avtor prvega osnutka, Košir drugega, medtem ko naj bi k redakciji tretjega, dokončnega, bistveno prispeval Edvard Kardelj. Dva podpisnika razglasa, mag. Fedor Gradišnik iz Celja, in Tine Horvatič, kmet iz Krške vasi, sta svoj podpis preklicala v mariborskem Večerniku, oba sta bila privrženca in tudi organizatorja Slovenske kmetijske stranke /SKS/. Fedor Gradišnik je svojo odločitev, da se odreče podpisu, utemeljeval s tem, da se organizatorji ZDLS niso držali načel, ki so jih sprejeli med dogovarjanjem za pristop SKS, ki je bila pred formalno ustanovitvijo, v ZDLS. Gradišnik je opozoril, da so v tiskanem razglasu ZDLS imenovali stranko, ne pa le zvezo demokratičnih političnih skupin, med katerimi bi bila tudi SKS. Glej Alenka Nedog, str. 164 in 165.

Delavski politiki. Sestanka, ki je bil sklican v hotel Lev, naj bi se bili udeležili delegati in pristaši slovenske delavsko-kmečke stranke, mladokmetijcev in ZDLS. Sestanek naj bi bil prijavljen, vendar ne dovoljen, in so ga orožniki takoj, ko se je pričel, prekinili in izpraznili dvorano, nakar so nekateri prisotni odšli v hotel Lloyd in tam naprej zborovali.⁶⁹ V obtožnici zoper podpisnike razglasa ZDLS⁷⁰ so bili kot organizatorji sestanka pri Levu navedeni Franc Leskošek, Franc Špehar, Ivan Bratko in ing. Anton Štebi, naštet pa je bila tudi vrsta udeležencev tega sestanka, med njimi Tomaž Godec in Branko Babič. Na sestanku v hotelu Lloyd, ki je potekal ilegalno, naj bi bila Leskošek in Špehar prebrala in razložila vsebino razglasa Kaj hočemo?, nakar so sklenili, da bodo razglas izdali v obliki letaka, in sicer potem, ko ga bosta prej podpisala vsaj po dva predstavnika iz vsakega okraja. O sami podpisni akciji, ki je potekala potem po vsej Sloveniji in včasih tudi v dramatičnih okoliščinah, so bili večkrat objavljeni podatki, tudi o sodnem preganjanju podpisnikov.⁷¹

Organizatorji Zveze delovnega ljudstva Slovenije so v pripravah na ustanovitev zveze po predvidevanjih računali na možnost vključitve snujoče se Slovenske kmetijske stranke, skupine Mladokmetijcev, Zveze kmetijskih fantov in deklet, skupine levih socialistov in krščanskih socialistov. Nobena od teh političnih grupacij se potem ni vključila v zvezo, za kar so bili različni razlogi. Predvsem moramo opozoriti na režimsko nasilje, saj za ZDLS ni bilo nobenih možnosti, da bi se dvignila iz ilegale.⁷² Na osnovi dotedanjih pogajanj z različnimi grupacijami je morda obstojala neka možnost zveze zelo rahlo med seboj povezanih strank in gibanj, policijsko nasilje, ki je razgnalo celjski in ljubljanski zbor, pa je dokončno razpršilo sleherne iluzije. Demokratične opozicijske sile v Sloveniji so ostale razcepljene. Tako so dr. Lončarjevi privrženci in Mladokmetijci novembra 1939 ustanovili Slovensko kmečko-delavsko stranko,⁷³ socialisti so sredi 1939 pričeli s pripravami za ustanovitev socialistične stranke,⁷⁴ in tudi krščanski socialisti so v tem času mislili na ustanovitev svoje politične stranke.⁷⁴

Že ob svoji ustanovitvi je ZDLS doživela silovite napade iz klerikalnega in liberalnega tabora in preganjanje oblasti. V vseh napadih in preganjanjih so se vedno znova pojavljali očitki, da jo vodijo komunisti. Kljub temu, da ji je bilo onemogočeno legalno delovanje, se je ZDLS v letih 1939 in 1940 po raznih krajih v Sloveniji uveljavljala kot organizirana politična sila in bila prisotna zlasti v protestih ob režimskem nasilju, tako ob aretacijah stavkajočih trboveljskih rudarjev konec 1939, ob aretacijah za odgon komunistov v konfinciacijo v Bilečo, februarja 1940, oglasila pa se je tudi maja 1940 ob pomembni zmagi progresivnih sil v državi, ob sklenitvi trgovinske pogodbe med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Že februarja 1940 je Mestni iniciativni odbor ZDLS v Ljubljani v letaku Delovnemu prebivalstvu Ljubljane podprl začetek protidraginjske akcije, ki se je potem v Sloveniji razrasla v mogočen protest proti socialnim krivicam ter zoper draginjo in druge posledice vojne, ki je zajela neposredno soseščino države.⁷⁵

Z razglasom Kaj hočemo? je slovensko ljudskofrontno gibanje ohranilo kontinuiteto z dotedanjimi svojimi programskimi usmeritvami, tako ob zahtevah za politično, gospodarsko in kulturno samostojnost slovenskega naroda, kot s poudarjanjem potreb po uveljavitvi demokratskih svoboščin. Ob teh pro-

⁶⁹ Hrvatski dnevnik 31. 10. 1939, Alenka Nedog, str. 154.

⁷⁰ Glej opombo št. 63.

⁷¹ Glej Alenka Nedog 162 in 163.

⁷² Metod Mikuž, str. 536, 537. Mikuž navaja podatke o programu nove stranke, njen cilj naj bi bil ljudska vladavina, zahtevala je enakopravnost Slovencev v skupni državi s Hrvatijo in Srbijo, pozdravila je hrvaško-srbski sporazum, ki naj bi mu sledila splošna preureditev države itd. Glej tudi Alenka Nedog, str. 168 in 169.

⁷³ Metod Mikuž, str. 519 in 520. Alenka Nedog, str. 171.

⁷⁴ Alenka Nedog, str. 175. Članek Janka Prunka Idejno-politični položaj v Sloveniji jeseni 1939, Naši razgledi, 22. september 1989, št. 18, XXXVIII.

⁷⁵ Zgodovinski arhiv CK ZKS, fond letakov.

gramskih prvinah je bila ZDLS sprejemljiv partner za večino od slovenskih opozicijskih strank, ki so večinoma nastopale s podobnih in tudi nekaterih enakih programskih izhodišč.^{75a} Podrobna analiza razglasa pa nam razkriva nekatere posebnosti, ki so mu vtisnile pečat aktualizirane politične izjave, odražajoče okoliščine, v katerih je bila dokončno formulirana.

V razglasu je predvsem poudarjeno ovrednotenje mednarodnih političnih razmerij, ki jih je povzročila vojna. Partija, ki je stala za razglasom, je vztrajala na oceni imperialističnega in osvajalnega značaja vojne, opozarjala je na vojne hujskače, ki da hočejo slovenski narod pahniti v vojno viхро, in se zavzemala (obligatno) za naslonitev balkanskih narodov na Sovjetsko zvezo. V dokumentu je bila izrečena obsodba »nazadnjaških, protiljudskih in velekapitalističnih krogov« v Angliji in Franciji, ki da že leta podpirajo »fašistične imperialiste« v njihovih vojnih podvigih, medtem ko je izrečeno priznanje Sovjetski zvezi kot pobudniku mirovnih prizadevanj. Zanimivo je, da nenapadalni pakt med Nemčijo in Sovjetsko zvezo v razglasu ni omenjen. Vsekakor so ocene, ki smo jih navedli v dokumentu kot posebnosti, bile odraz podrejenosti tedanjim kominternskim navodilom in direktivam. Ob njih so se možnosti uveljavljanja (sicer nelegalne) ZDLS v naslednjih mesecih močno zožile, to še zlasti v okoliščinah poudarjene razredne politike komunistov v državi.

O tem, kako se je v širšem časovnem obdobju po sklenitvi nenapadalne pogodbe med Nemčijo in Sovjetsko zvezo v avgustu 1939 in zlasti ob poudarjeni razredni politiki komunistov od novembra 1939 do druge polovice 1940 dobesedno sesula vsa stavba ljudskofrontnih povezav, in je doživel hude udarce tudi boj za enotno delavsko fronto, je bilo v slovenskem zgodovinopisju precej povedanega.⁷⁶ Neke mejnike tega prehoda je seveda tvegano ugotavljati, postavili bi jih morda lahko na rob polarizacije domačega in mednarodnega javnega mnenja ob različnih ocenah nenapadalnega pakta med Nemčijo in Sovjetsko zvezo in značaja vojne. Vsekakor pa je zanimivo slediti prisotnosti ideje o tretjem taboru v slovenski javnosti v času nastajanja ZDLS, ko njeni tvorci še vedno gojijo iluzijo o možnem sodelovanju s slovenskimi opozicijskimi demokratičnimi silami. Ali upravičeno?

Obravnavali smo Kermavnerjev zapis v reviji Sodobnost, ki temeljne elemente tretjega tabora okarakterizira kot »življenjsko celoto, kot družbenopolitični tabor slovenske demokracije«. Že zgoraj smo ugotavljali, kako blizu so si bili v tem času politični in socialni programi slovenske demokratične opozicije in ob Kermavnerjevem ugotavljanju »življenjske celote« tretjega tabora lahko razmišljamo o tem, da je ob nekem času morda manjkalo samo še korak do uresničitve možnosti neke združitve slovenskih demokratičnih opozicijskih sil v »tretji tabor«, ki bi bil zunaj liberalnega in klerikalnega, ali, bolje povedano, zunaj vladnega (v katerem je bila tudi hrvaška HSS) in liberalno opozicijskega.

16. septembra 1939 se je oglasil Ivan Bratko, ki je kot komunist deloval med mladokmetijci in v Kmečki prosveti,⁷⁷ v mariborskem Večerniku s pri-

^{75a} Janko Prunk je, med drugim, v svoji monografiji Slovenski narodni programi navedel primerjavo med programom ZDLS in programskim osnutkom slovenskih krščanskih socialistov, ki je bil objavljen v njihovem biltenu Slovenska politika konec 1939. leta. Prunk je ugotavljal, da so programske misli iz razprave Edvarda Kardelja v monografiji Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in referata Boga Grafenauerja o narodnem vprašanju na zborovanju krščansko-socialnih akademikov v Bohinju 1939. leta odločilno vplivale na oba programska dokumenta. Prunk je opozoril na dejstvo, da sta celo oba programa bila enako naslovljena (Kaj hočemo) in ugotavljal njune skoraj identične narodno in socialpolitične zahteve, vendar pa tudi določene razlike med njima, ki da so bile pogojene »z različno komunistično in krščansko socialistično politično antropologijo«. (Stran 101).

⁷⁶ Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana, 1977, Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji, Ljubljana, 1978, France Filipčič: Vinje, Ljubljana, 1987.

⁷⁷ Leta 1931 je Janže Novak v okviru Zveze kmetijskih fantov in deklet ustanovil kulturno-izobraževalno organizacijo Kmetisko prosveto s posebnim osrednjim odborom in podružnicami po Sloveniji. Leta 1939 je bil predsednik te organizacije dr. Viktor Maček, odvetnik v Ljubljani. Pot kmečkega ljudstva v OF, Ljubljana, 1986, članek Draga Košmrlja: Društva kmetijskih fantov in deklet — nosilci naprednega mladinskega kmečkega gibanja.

spevkom Socialni nosilci »tretjega tabora«. ⁷⁸ Bratko je zelo splošno zapisal, da je pač naloga »tretjega tabora«, da utre ljudstvu pot v politično življenje in da je napačna in sociološko neutemeljena misel, da bi predstavljal ta novi tabor samo kmet ali delavec, temveč mu bosta pri tem pripomogla do zmage oba, če bosta sodelovala. Sicer pa je poudaril, da posebna socialna struktura Slovenije in posebno slovenske vasi, tradicije in vloge doslej vodilnih strank terjata v tem trenutku najvišje sodelovanje samostojnih slojev in skupin ljudstva.

Mnogo neposrednejši, izčrpnější in širše zasnovan je bil nato drugi Bratkov zapis v mariborskem Večerniku 7. 10. 1939 pod naslovom Za skupen nastop »tretjega tabora«. ⁷⁹ Bratkov sestavek se ujema s pričakovanjem bližnjega razpisa volitev v narodno skupščino, zanimivo s tem v zvezi je tudi razglabljanje o možnostih, da se tretjemu taboru pridružijo tudi kmečke katoliške množice. Bratko je, med drugim, zapisal: »Pred kratkim sem ugotovil sociološke osnove in zgodovinsko tradicijo »tretjega tabora«. Pokazal sem, da je danes blizu tisti trenutek, ko bo mogoče uresničiti to, kar so pripravljali najboljši in najdalekovidnejši duhovi slovenskega naroda. Blizu je trenutek, ko morejo postati tiste globoke progresivne tendence, ki sta jih najlepše manifestirala Albin Prepeluh in Ivan Cankar dejstvo. — V kratkem bodo razpisane volitve narodnih poslancev. Pri teh volitvah bodo imeli Slovenci najlepšo priliko na zunaj afirmirati »tretji tabor« in dati vidnega izraza borbenim in v svojem jedru naprednim stremljenjem, ki so v zadnjem času prodrli v zadnjo hribovsko vas. Tistemu neurejenemu vrenju in iskanju novih poti in vzorov, ki je danes tako značilen za razpoloženje preprostih množic lahko da »tretji tabor« pozitivno in tehtno politično vsebino...«

Kako naj se skupine povežejo med seboj? Bratko je odgovarjal: »Danes je prišel trenutek, da se vse te skupine tesneje povežejo za doseg skupnih idealov socialne pravičnosti, demokracije, slovenstva in mirne ureditve življenja med narodi... In tudi v katoliških kmetijskih vrstah so znamenja, ki kažejo da se ta proces osamosvojitve kmeta vrši tudi pri njih. »Tretji blok« bi po svoji moči in idejni jasnosti mogel postati zanje privlačna sila in pospešiti njihov nujni notranji razvoj. Slovenski narod bi napravil spet korak naprej v boju za svojo podobo... Jasno je, da »tretji tabor« vključuje možnost individualnega izživljanja posameznih skupin. Da, celo zahteva jo! Zlasti pa zahteva svojsko, trdno in enotno organizacijo kmetijskega ljudstva na eni strani in delavskega ljudstva na drugi.«

V isti številki mariborskega Večernika se je oglasil z razmišljanjem o tretjem taboru tudi urednik lista Adolf Ribnikar. ⁸⁰ V članku Kaj, kam, kako?, s podnaslovom Poglavlje o politični letargiji slovenskih mest in trgov se je razpisal o procesu organiziranja ZDLS, ki jo označuje »kot predhodnika poznejše stranke tretjega tabora«. Ribnikarjevo pisanje nas navaja k razmišljanju, v koliki meri je bila v slovenskem javnem življenju tedaj celo prisotna ocena, da je ZDLS v bistvu vendar le vmesna oblika organizacije na poti do drugačne organiziranosti — kar je pravzaprav v decembrski številki Nove Ljudske pravice potrdil tudi Edvard Kardelj. ⁸¹ Adolf Ribnikar pa je zapisal: »Cilji in programi tega političnega gibanja, okoli katerega se zbirajo različne komponente, še niso znani in bržčas še tudi ne povsem ugotovljeni. Tudi še ni ustvarjena potrebna organizacijska oblika, od katere izvajanje in udarnosti zavisi v največji meri končni uspeh ali neuspeh. »Sodobnost«, glasilo mlajših progresivno in demokratsko usmerjenih slovenskih intelektualcev, piše, da je ta tretji tabor sicer že »dejstvo, toda rahlo, prerahlo«. Nadalje piše Sodobnost, da se oba stara tabora,

⁷⁸ Večernik, 16. 9. 1939, št. 212, letnik XIII.

⁷⁹ Večernik, 7.—8. 10. 1939, št. 230, letnik XIII.

⁸⁰ Enako kot zgoraj.

⁸¹ Nova Ljudska pravica, Zagreb, 15. december 1939, št. 1, letnik I, članek Za zvezo delovnega ljudstva.

za katere je tretji tabor edina resna nevarnost »dobro hranita od njegovih slabosti, pomanjkljivosti in od njegove omahljivosti.«

Ribnikar je z določeno simpatijo, oziroma razumevanjem pisal o tretjem taboru in ZDLS, ker se je to tedaj ujemalo z njegovimi simpatijami mladokmetijskemu gibanju, kar se je pozneje pokazalo ob njegovem vztrajnem propagiranju mladokmetijskega gibanja, to gibanje pa je bilo tedaj neposredno udeleženo pri pripravljanju organizacijske oblike ZDLS. Ozadje vseh teh objav, posebno obeh Bratkovih člankov nam bo razumljivejše, če si bomo ogledali dokument iz vrst mladokmetijcev, pismo predsednika Kmečke prosvete v Sloveniji, dr. Viktorja Mačka, predstavnika mladokmetijcev v Zvezi kmečkih fantov in deklet, od 14. oktobra 1939, namenjeno neznanemu naslovniku.⁸² V pismu je predvsem pomembno uvodno pojasnilo v zvezi z Bratkovima člankoma v Večerniku. Dr. Viktor Maček navaja: »Bratko je svoj članek priobčil kot nekaj rezultat ideoloških razprav in premišljanj med nami v ožjem krogu v Ljubljani. Članek je pisan predvsem teoretično in nakazuje z ugotovitvami stvarnih osnov in sociološke podlage, odnosno razvrstitve možnosti sodelovanja raznih razbitih skupin opozicije v Sloveniji. Ta članek smo gledali predvsem kot nekako teoretsko predpripravo in podnet z naše strani (to je K. P.) da se pristopi k organizaciji tega tretjega tabora. Jasno je, da pri tem niti mislili nismo na to, niti se iz članka samega ne da še določno razbrati, kakšen naj bo način organizacije tretjega tabora. Vse to je stvar razvoja, programskih in praktičnih zahtev vsake izmed skupin, ki prihajajo za sodelovanje v pošt. Toliko, da ne bi zmotno mislil, da Bratkovi članki izvirajo iz kakega povsem oddeljenega osebnega mišljenja Bratka, temveč so plod njegovih študij, pa tudi posneta iz ozračja in miselnosti ter razprav in debat, v katerih med seboj skušamo konkretizirati ideološke osnove našega gibanja. Povezanost med nami je jasna in ni nobene zahrbtnosti, na to se lahko zanesesh. Je pa pač tako, da sem jaz popolnoma izčrpan od dela v svoji pisarni, in sem res nekoliko kriv, ker se ne javljam tudi sam s članki.«

Za osvetlitev razmer med opozicijskimi silami, ki so v Sloveniji prihajale v poštev za povezavo v ZDLS, oziroma v tretjem taboru, nam dr. Mačkovo pismo v naslednjih odstavkih nazorno nakazuje probleme, ki so se sicer v preteklosti že ponovno pojavili v kmečko-delavskem gibanju, zdaj pa so, v določenih okoliščinah snujočega se tretjega tabora, pridobili na aktualnosti; med njimi razmerje med kmečkim in delavskim elementom v skupni organizaciji, nadalje razmerje do intelektualcev, ki jih je miselnost kmečko-delavskih organizatorjev potiskala nekako v ozadje in, končno, najbolj zaostreni problem načina vključitve posameznih političnih subjektov v tretji tabor.

»Kar pa se tiče akcije konkretnega formiranja tretjega tabora,« je zapisal dr. Viktor Maček, »ali bolje akcije, ki jo vodijo Leskošek in menda z njim v eni vrsti Kreft Ivan ter ostali skrajno levo orientirani delavci in intelektualci, smo mi zavzeli sledeče stališče: Smatramo, da je naše prirodno področje pravo podeželje s pravim kmetom, pa tudi s kmečkim delavcem v vseh nijansah in vseh stopnjah od poštenega gruntarja do hlapca, bajtarja, ali kmeta, ki hodi sam ali pa vsaj njegovi otroci po zaslužek v bližnjo tovarno. Čistega industrijskega delavstva doslej nismo organizirali, in ga tudi naravno ne moremo s svojo pretežno kmečko ideologijo. Inteligent je pač oni ferment, ki spaja in poživilja ter pomaga v organizacijskem delu, bodisi pri nas, bodisi pri pravem delavstvu, bodisi pri pravem meščanstvu. — Zato prepuščamo pravo industrijsko delavstvo zgoraj navedeni skupini, od inteligentov pa vabimo v svoje vrste one, ki vidijo bodočnost Slovencev z gospodarskega ter političnega in kulturnega vidika v konceptiji naše mladokmetijske ideologije. Nič pa nimamo proti temu, če se opozicija v Sloveniji kot tretji tabor tekom razvoja prej ali slej strne, kolikor bo seveda to dopuščal program in praktične zahteve enega in drugega stanu. Smo pa prepričani, da o taki fuziji ne more biti preje govora, dokler

sami svojih vprašanj in svoje hiše ne uredimo. Pri dosedanij razbitosti bi bila osnovana takojšnja skupna neomejena akcija v okviru ene stranke med kmetom in delavcem v Sloveniji po mojem osebnem prepričanju samo na eni ideologiji, marksistični, da ne rečem komunistični. Le to bi opravičevalo tak položaj, da se eden in drugi stan odreče lastnemu predhodnemu organiziranju in stopi v politično enotno stranko. Razumel pa boš, da te koncepcije nihče izmed nas ne odobrava in torej tudi ne take konsekvence v političnem življenju opozicije. Zato smatram za primerno, čim tesnejše sodelovanje za skupne praktične probleme v državi, katero sodelovanje pa pušča čisto našo ideologijo in ohranja neokrnjeno naše gibanje odnosno nam dovoljuje, da to gibanje še organizacijsko utrdimo, kolikor se doslej ni posrečilo. — Zato smo tudi mi po svojih delegatih pri sestanku opozicijskih skupin v Celju in nato pri sestanku v Ljutomeru (dr. Stante in Bratko) zagovarjali Zvezo delovnega ljudstva, torej sodelovanje dveh strank ali vsaj dveh političnih skupin, ne pa stranko delovnega ljudstva kot enotno stranko obeh elementov. Na istem stališču stojimo tudi napram zadnjim poizkusom nekega Horvata v Ljutomeru,⁸² ki je bil prej pristaš dr. Lončarja in skuša nedelavnost akcijskega, odnosno izvršnega odbora lončarjevcev v Ljubljani izkoristiti tudi za neko tretjo fronto. — Kar se tiče iniciative za sodelovanje v tretjem taboru, pa smo mi povabili, seveda samo osebno, tako krščanske socialce kakor tudi socialdemokrate na tako sodelovanje, če že ne na ožje, vsaj za taktično sodelovanje za volitve. Eni in drugi so odgovorili, da bodo zadevo premislili in nas obvestili o svojem stališču.⁸³

Konferenca v Ljutomeru je bila 8. oktobra 1939, o njej pa sta poročala Večernik 14. oktobra in Jutro 19. ter 21. oktobra 1939.⁸⁴ Sestanek je bil verjetno najpomembnejši v obdobju razprav o ZDLS med 3. septembrom in 29. oktobrom 1939. Sklicatelj sestanka je bil Pavle Horvat (ki je bil tudi sklicatelj opozicijskega shoda 1. septembra 1935 v Ljutomeru), udeležili pa so se ga zaupniki iz devetih okrajev mariborskega volilnega okrožja, ki so predstavljali različne demokratične opozicijske skupine.⁸⁵ Na sestanku, ki je bil sicer namenjen obravnavanju razmer v kmečko-delavskem gibanju in diskusiji o možnostih vključitve v ZDLS pa je prišlo predvsem do razčiščevanja odnosov znotraj kmečkega gibanja v Sloveniji, zlasti do skupine dr. Dragotina Lončarja, oziroma začasnega vodstva SKS v Ljubljani. Iz Večernikovega poročila je sicer razvidno, da so vsi govorniki na tem sestanku⁸⁶ soglašali, da je nujno potrebno združiti kmete in delavce v enotno politično organizacijo, ne glede na dosedanje politično pripadnost, vendar je sestanek, po poročilu v Jutru, zašel v slepo ulico zaradi nesoglasij o nekaterih temeljnih vprašanjih organiziranosti kmečkega gibanja na terenu, in se tako predčasno končal.⁸⁶

Dva dneva pred pismom dr. Viktorja Mačka, v katerem pisec še obetajoče poroča o iniciativi za formiranje tretjega tabora, je 12. oktobra 1939 ideja o tretjem taboru v študentskem klerofašističnem glasilu Straža v viharju bila deležna najhujše obsodbe. V članku Zakasnelega ptiča petje ali labudji spev naših levičarjev navaja nepodpisani avtor nekaj podatkov o člankih, ki jih je mariborski Večernik, glasilo Adolfa Ribnikarja objavil v prilog ideji o tretjem taboru v številki 7. in 8. oktobra 1939, ti članki pa, po mnenju pisca v Straži v viharju »halucinacionirajo o zmagovitem prodoru nekega »tretjega tabora« na pozornico slovenskega javnega življenja«. Kot smo že navedli sta v imenovani številki Večernika izšla članka Ivana Bratka Za skupen nastop »tretjega tabora« in Adolfa Ribnikarja Kaj in kako, v isti številki pa je še Igor Rosina

⁸² Pavle Horvat, organizator na HSS naslonjeno kmečko gibanje v Slovenskih goricah, doma v Mali Nedelji.

⁸³ ZA CK ZKS, zbirka dokumentov do leta 1941, pismo dr. Viktorja Mačka z naslovom Dragi prijatelj!, od 14. 10. 1939.

⁸⁴ Alenka Nedog, str. 193.

⁸⁵ Pavle Horvat, Alojz Janžekovič iz Velike Nedelje, mag. Fedor Gradišnik iz Celja, Ivan Bratko, župnik Dinko Povše iz Kaštela, Egon Tomc iz Brežic.

⁸⁶ Poročilo je povzeto po objavi v monografiji Alenke Nedog, str. 152 in 153.

objavil sestavek Na levo! in ponatisnjenih je bilo nekaj odstavkov iz Kermavnerjeve razprave v Sodobnosti Problem tretjega tabora. Pisec članka v Straži v viharju je pač največ pozornosti posvetil Kermavnerjevemu sestavku, ugotavljajoč, da je iz njega povsem razvidna vloga komunistov v tretjem taboru, vse štiri članke pa odpravlja z vzvišeno, zasmehujočo gesto.⁸⁷ Zviška je v tem času tretji tabor odpravil tudi dr. Dinko Puc v Slovenski besedi.⁸⁸

To je bil čas, ko so slovenski komunisti bili pod vedno hujšim pritiskom slovenske javnosti in se je obrnila proti njim zaradi njihovih stališč ob začetku vojne in ob poznejšem razvoju dogodkov večina nekdanjih zaveznikov v ljudskofrontnih, narodnoobrambnih in protifašističnih akcijah. Jugoslovanski komunisti so zavzeli povsem odklonilno stališče do povezovanja in skupnega nastopa v socialnopolitičnih akcijah z vodstvi demokratičnih opozicijskih strank in skupin, KPJ je prepovedala svojim članom sleherno združevanje »od zgoraj« in se zavzemala za ustvarjanje akcijske skupnosti samo s posameznimi člani iz opozicijskih vrst »od spodaj«, kot je bilo rečeno v duhu takratnega političnega izrazoslovja; pričela se je, v zgodovinopisju ponovno obravnavana kriza zavezništva, ki se je, proti koncu leta, zlasti po začetku sovjetsko-finske vojne, še poglobila. Naj navedemo kot primer ravnanje krščanskih socialistov, ki so 12. oktobra 1939 v članku Demokracija in demokratje in s podpisom Kurent zapisali v Delavski pravici: »Slovenska demokratična levica, ki danes opravičuje usodepolni poseg Rusije v evropsko zdravo, poseg, ki je pomagal uničiti Poljsko in ki je zapletene mednarodne položaje še bolj zameglil, kar navdaja male narode s strahom za svojo bodočnost, je s tem izdala svojo demokracijo, pa naj se še tako trka na svoja prsa in poudarja svoje poštenje ... z demokracijo pa je padlo tudi slovenstvo, ker je — po navodilih iz Moskve — razredna politika pred narodno.«⁸⁹

O tem, kako je KPJ ravnala v skladu z navodili kominterne, je dejal Tito v uvodnem referatu na V. državni konferenci (19.—23. oktober 1940) naslednje: »Ves boj in delo partije je bilo potrebno postaviti na dosledno razredne temelje. Konec je bilo načrtov in vsakršnega sporazumevanja z vrhovi raznih buržoaznih, tako imenovanih demokratskih strank, ki so postajale vse bolj reakcionarne in bile agenture angleških in francoskih imperialističnih vojnih hujskačev. Pred našo partijo in pred vse sekcije KI so bile postavljene naloge, kot so: boj za delovne množice z ustanavljanjem Ljudske fronte od spodaj z organizacijo in vsakdanjim bojem za vsakdanje potrebe množic, boj proti draginji, boj za svobodo in demokratične ter nacionalne pravice delovnih in nacionalno zatiranih množic Jugoslavije. Direktive KI in dokumenti CK naše partije so zahtevali neutrudno razkrinkovanje vloge imperialističnih vojnih hujskačev. Množicam je bilo treba pojasniti vzroke vojne in lažno demokracijo angleških in francoskih imperialistov.«⁹⁰

Navedli smo primer napada na komuniste v Delavski pravici 12. oktobra 1939. Čeprav so bila stališča krščanskih socialistov do komunistov nedvoumno izražena,⁹¹ to klerikalnega tabora ni odvrnilo od napadov nanje. Vzroka sta tedaj bila dva: klerikalno vodstvo si je ponovno zaman prizadevalo, da bi obdržali Jugoslovansko strokovno zvezo v »katoliški skupnosti«, kar je pomenilo, da bi se naj JSZ združila z Zvezo združenih delavcev,⁹² ob tem pa klerikalcev protikomunistična izjava v Delavski pravici 12. oktobra 1939 ni prepričala, da krščanski socialisti nikakor niso več pripravljeni sodelovati s komunisti. Krščanski socialisti so namreč 19. oktobra 1939 v Delavski pravici natisnili po-

⁸⁷ Straža v viharju, 12. oktober 1939, št. 5, letnik VI.

⁸⁸ Slovenska beseda, št. 8, 1939 v članku Tretja fronta v mariborskem Večerniku.

⁸⁹ Delavska pravica, 12. 10. 1939, št. 42, letnik XII, članek Demokracija in demokratje.

⁹⁰ Peta zemaljska konferenca KPJ /19.—23. oktober 1940/, Beograd, 1980, str. 23. Glej tudi: France Filipič, Vinje, Ljubljana, 1987, str. 6.

⁹¹ Tako je Delavska pravica v isti številki zapisala, da nihče ne more več sodelovati s komunizmom, če pa bo prišlo do sodelovanja v strokovnih organizacijah, bo to desetkrat pretehtano in skraćeno na minimum. Glej tudi Alenka Nedog, str. 216, France Filipič: Vinje, str. 7.

⁹² Alenka Nedog, str. 173.

litično izjavo, ki je močno ublažila teden dni prej izražena stališča, saj so v članku Slovenska demokracija zapisali: »Na bojišče stopa danes nov bojevnik za svojo svobodo — slovensko ljudstvo v najširšem pomenu besede. Še ga razdvaža preteklost, še ga slabijo kvarni internacionalni vplivi. Vkljub temu pa smo prepričani, da nas bo usodna ura vendarle združila v trdno politično enoto, ne glede, da se nekdo ogreva bolj za angleško, drugi bolj za rusko demokracijo.«⁹³

Samo tri dni po tej objavi, 22. oktobra 1939, se je oglasil dnevnik Slovenec, ki je menda v objavljenem članku v Delavski pravici zaslutil kanček simpatije krščanskih socialistov za idejo o tretjem taboru, ter zapisal: »S tem, da se je tako imenovano krščansko socialistično krilo odreklo slovenske katoliške skupnosti v političnem življenju, kar mirno vzamemo na znanje, ker je v praksi ta prelom že davnaj dovršen. K temu bi dodali samo še opombo, da se bo poslej krilo Delavske pravice lahko bolj neovirano uveljavljalo v novo snujoči se skupnosti, ki jo podpira tudi g. Ribnikar in ki se zdaj imenuje tretji tabor. Še lansko leto se je tretji tabor imenoval Ljudska fronta, kar pa je docela kompromitiran naslov. Zato bo zdaj bolj vlekel tretji tabor, ker so ljudsko fronto že zdavnaj pognali povsod po svetu, ne le v Španiji, temveč tudi v Franciji. Zanimivo je, da začenja ta tretji tabor poganjati prav v teh dneh in še bolj zanimivo je, da se ga prav v teh dneh začenjajo oklepiti pristaši JSZ. Nekateri ljudje so očitno izgubili pravo mero za presojo dogodkov ter mislijo, da bi v razmerah, ki si jih v svoji prestrašeni domišljiji slikajo za prihodnje, mogli v tretjem taboru bolje voziti kakor v slovenski katoliški skupnosti.«⁹⁴

V članku Komunistična akcija na Hrvatskem stopa na svetlo je Slovenec 25. oktobra 1939 ponovno opozoril na prisotnost ideje o tretjem taboru na Slovenskem. Ob novici, da je dr. Adžija v Zagrebu v listu Naše novine naznanil ustanovitev nove Stranke delovnega ljudstva na Hrvatskem, je Slovenec izrabil za ponoven napad na komunistično gibanje na Slovenskem tik pred konstituiranjem ZDLS. Zapisal je: »Pri nas na Slovenskem komunisti še niso prišli izpod tal, marveč delujejo še pod zemljo, dasi se že čuti v javnosti njihovo prizadevanje, da bi se prislonili na kakšno novo politično formacijo. Zato smo upravičeni, če sklepamo, da pravi očetje tako imenovanega »tretjega tabora« v Sloveniji niso daleč od tistega gibanja, ki zdaj na Hrvatskem nastopa pod vodstvom znanega dr. Adžije. Povedali smo, kaj mislimo o dogodkih, ki so se pokazali na Hrvatskem, ter opozarjamo slovensko javnost, naj se tega vprašanja odločno in resno loti!«⁹⁵

Kljub temu, da so se oktobra 1939 v Sloveniji napadi na komuniste in zlasti na idejo o tretjem taboru v tisku stopnjevali, so se pristaši kmečkega gibanja v Sloveniji, tako Lončarjevi privrženci kot mladokmetijci iz vrst Zveze kmečkih fantov in deklet, kot tudi bivši člani KDG, ki so bili zdaj jedro ZDLS, pripravljali na njeno konstituiranje. Vsi naštetih so nato 29. oktobra 1939 bili tudi navzoči na sestanku v hotelu Lev, ki naj bi bil, po poročilu Hrvatskega dnevnika⁹⁶ Pokušaj fuzija triju stranaka, pa ga je policijski komisar, čim se je pričel, razpustil. Vsaj del udeležencev tega sestanka je v septembru in oktobru 1939 imel v rokah predlog oklica ZDLS, ter se lahko ob njem opredeljeval, zlasti do načina združevanja, ki ga je ponujal, kajti programske točke razglašalo so komajda mogle biti za opozicijo sporne. Ali se ni del udeležencev tega sestanka vendar predstavljal, da bo prišlo ob konstituiranju ZDLS preprosto do uresničenja ideje o povezavi kmečkega (SKS in mladokmetijci) dela na eni ter skupine bivše KDG na drugi strani zgolj v rahlo povezano asociacijo? Morda si je med udeleženci sestanka precejšen del predstavljal ZDLS na osnovi vseh dotedanjih razprav in časopisnih objav dejansko kot tretji tabor, ali kot osnovo

⁹³ Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov, str. 188.

⁹⁴ Alenka Nedog, str. 173 in 174.

⁹⁵ Slovenec, 25. oktober 1939, št. 245, letnik LXII.

⁹⁶ Hrvatski dnevnik 31. oktobra 1939.

za združevanje v tretjem taboru, kakor so ga razlagali in opisovali v javnem in zasebnem nastopanju Dušan Kermavner, Ivan Bratko, pa tudi dr. Viktor Maček, dr. Igor Rosina in Vladislav Ribnikar. Ožji krog v ZDLS, predvsem komunisti, pa so seveda prišli na sestanek z določeno predstavo o koalicijski osnovi, kakor je bila nato definirana v tiskanem razglasu.

Ideja o tretjem taboru se je ponovno in tokrat zadnjič pojavila na straneh slovenskega tiska prav v poročilu o sestanku v hotelu Lev, ki ga je Slovenec prinesel 3. novembra 1939 pod naslovom Stebri delavsko-kmetskega gibanja v Sloveniji.⁹⁷ V uvodu svojega sestavka je Slovenčev dopisnik omenil, da se je zbralo kakih 150 ljudi in da sta bila sklicatelja sestanka dr. Viktor Maček in Franc Jevšnik, kar bi kazalo na to, da so navzoči predvsem nameravali obravnavati probleme SKS, da pa je potek sestanka pokazal, da gre pravzaprav za novo KDG, da gre za nekakšno delavsko-kmetsko zvezo. »Po udeležencih sestanka bi človek sodil, da gre pri tem res za tisto gibanje, ki je skrajno levičarsko. V to gibanje spadajo med drugim tudi s svojim političnim vodstvom nezadovoljni mladi kmetijci, ki so organizirani v ZKFid. Ta organizacija že davno ni več usmerjena v smislu nekdanjega kmetskega gibanja, ker so jo zajeli čisto drugi ljudje s čisto drugimi nazori.« Nato je Slovenčev dopisnik navedel nekaj imen tistih, ki so prišli na sestanek, med njimi Petra Korena, posestnika in veletrgovca iz Črnomlja, Franca Špeharja iz Vinice, dr. Lada Vavpetiča in dr. Viktorja Mačka, odvetnika iz Ljubljane, pisatelja Miška Kranjca in visokošolca Ivana Bratka, dr. Mraka iz Ljubljane in Ferda Godino, za katerega je navedel, da prihaja iz Dolnje Lendave, ob teh imenih pa je zapisal: »To naj bi bil menda tisti tretji tabor, ki ga v Ribnikarjevem glasilu tako vneto zagovarja g. dr. Igor Rosina, ki si želi, da bi tretji tabor šel odločno na levo v smislu kmečko-delavskega gibanja. S tem mu bo menda ustreženo, ker bodo v njem zastopane vse struje in podstruje, od mačkovih kmetijcev do radikalnih kmetskih fantov tja do levičarskega krila, čigar zastopnik je g. Miško Kranjec in njegov vzornik srbski levičar dr. Dragoljub Jovanović.«

Z zatonom ideje o tretjem taboru se je končala zgodovinska epizoda neke ljudskofrontne zamisli, ki ni do kraja dozorela, temveč se je samo nakazovala v slovenskem političnem prostoru kot doslej najširše zasnovani koncept združevanja demokratičnih sil. Lahko razglabljam o tem, v koliko je bila identična z zamisljo o organiziranosti in poslanstvu ZDLS. Vsekakor je ideja o tretjem taboru v realnosti krize v ljudskofrontnem povezovanju ob ravnanju slovenskih komunistov po kominternskem političnem konceptu, zoženem na prakso razrednega boja in edinovelnjavne ocene mednarodnega položaja, morala propasti. Pokopali so jo komunisti sami.

V našem sestavku ne moremo v podrobnostih slediti usodi ideje o ljudskofrontnem povezovanju od druge polovice 1939. leta, ko se je zrušilo sodelovanje komunistov v Sloveniji z demokratskimi meščanskimi skupinami in strankami do začetka februarja 1941, ko je prišlo do preobrata v odnosu jugoslovanskih komunistov do teh vodstev. Februarja 1941 je namreč CK KPJ v Komuniqueju št. 5 in v članku Nekoliko pripomb h Komuniqueju št. 5, ki ga je napisal Edvard Kardelj — sestavka sta bila objavljena v Proleterju št. 2⁹⁸ — naznanil jugoslovanski javnosti, da odstopa od svojih stališč, da se je mogoče povezovati z različnimi strankami in skupinami v skupnem boju za preobrazbo in demokratizacijo družbe samo z združevanjem z njihovimi člani od spodaj, temveč lahko komunisti sklepajo zaveznitva v tem boju tudi z voditelji, z vrhovi teh strank in skupin. Do navedenih odločitev CK KPJ v začetku 1941 je pripeljal daljši politični razvoj v državi, ki je potekal zlasti pod vplivom mednarodnega dogajanja, zlasti usodnih preobratov v vojni, ki je zajela skoraj že vso Evropo, po

⁹⁷ Slovenec, 3. november 1939, št. 252, letnik LXII.

⁹⁸ Proleter, februarja 1941, št. 2, leto XVI. Stevilka je veljala kot izgubljena, oziroma je bila neznana, dokler jo pred leti niso odkrili v Narodni biblioteki v Sarajevu. Avtorja je na to odkritje opozorila dr. Ubavka Vujošević, zgodovinarica v A CK ZKJ v Beogradu.

svoje pa je na položaj v državi tudi prispeval vedno hujši pritisk fašističnih sosedov nanjo.

V tem času je namreč vpliv komunistov na jugoslovansko družbo po upadu v jeseni in zimi 1939—1940 močno napredoval, tako da je smatral CK KPJ primerno spremeniti taktiko do nekdanjih zaveznikov v ljudskofrontnem gibanju in jih prek njihovih vrhov zopet pridobiti za skupen boj za demokratske svoboščine in nevtralnost Jugoslavije, za odpor proti fašizmu, sovražniku, ki je od znotraj in od zunaj ogrožal državo.

Ceprav so jeseni 1939 odpadle od ZDLS vse organizirane skupine, ki so prišle v poštev za sodelovanje in se je v slovenski družbi poglobila ločnica med orientacijo na zahodne zaveznike kot zaščitnike in rešitelje usode slovenskega naroda ter privrženci Sovjetske zveze, komunistov to ni izrinilo iz slovenske javnosti, ohranili pa so tudi pozicije drugod po državi. Ne samo da je ZDLS povezovala delovne sloje ob skupnih zahtevah prebivalstva, zlasti v boju proti druginji in policijskemu nasilju režima, komunisti so še vedno uveljavljali svoj vpliv v revialnem tisku (Sodobnost, Ljubljanski zvon, Obzorja), v mariborskem tedniku Edinost, v mladinskem tisku (Mladi Prekmurec, Slovenska mladina), v delavskih kulturnih društvih Vzajemnosti in Enakosti na Jesenicah, v večini društev DKFID in tudi v njihovem osrednjem vodstvu, v levičarskih visokošolskih društvih (Slovenski klub, Dom visokošolk, deloma v nacionalistični Jugoslaviji) in v celotnem študentskem narodnoobrambnem gibanju, v pedagoških krogih, v ženskem gibanju, predvsem pa v Ursovih sindikatih; te je konec 1940 režim v vsej državi radi prevlada vpliva komunistov v njih prepovedal, banska uprava Dravske banovine pa je že 25. septembra 1940 razpustila Podzvezo strokovne organizacije stavbincev za Slovenijo, češ da je pod vplivom komunistov organizirala stavke v Sloveniji.⁹⁹

Opozorili bi tudi na dejstvo, da so Ursovi sindikati od marca 1939 bili člani Osrednjega strokovnega odbora za Slovenijo, ki je v letih 1939 in 1940 odigral pomembno vlogo v boju proti fašizaciji sindikalnega gibanja v Sloveniji.¹⁰⁰ Res je KPS na svoji III. konferenci na Vinjah, konec junija 1940 v svoji resoluciji, v kateri je izrazilo poudarjena njena kominternska politika po paktu med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, napovedala poostren boj socialnodemokratskim, krščanskosocialističnim, narodnosocialističnim in jugorasovskim voditeljem, ki jih je vse razglasila kot reakcionarne zaviralce razrednega boja in delavske razredne enotnosti,¹⁰¹ toda ta stališča v Sloveniji niso več mogla ogroziti sprememb, ki so, zlasti v 1940 privedle k pripravljenosti vzpostavljati akcijsko enotnost v mezdni gibanjih in stavkah tudi s komunisti.

Z normalizacijo odnosov med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo v prvi polovici 1940 je bilo mogoče tudi javno popularizirati Sovjetsko zvezo, kar je seveda vplivalo na spreminjanje odnosov v slovenskem političnem življenju. Po porazu Francije in zasedbi Belgije, Nizozemske, Danske in Norveške ter umiku Anglije s kontinenta, je v slovenski javnosti bilo čutiti razočaranje nad zahodnimi zavezniki, in okrepilo se je zaupanje v Sovjetsko zvezo. Tako je lahko Boris Kidrič v avgustu 1940 v Sodobnosti komentiral tedanji mednarodni položaj v članku Po zlomu francoskega imperiālizma z ugotovitvijo »da se je orientacija na zapadni imperiālizem v danem položaju izkazala za škodljivo, objektivno protislovensko, da pa se je nasprotno želja po prijateljstvu z Vzhodom izkazala kot koristna slovenska orientacija,¹⁰² s čimer je tudi registriral nekaj tistega emforičnega vzdušja, ki je navdajalo zlasti mladino ob gledanju sovjetskih filmov kot Peter Veliki ali Pastir Kostja in ob novicah o vzpostavitvi di-

⁹⁹ Glej Alenka Nedog — Milica Kacin-Wohinz: Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1930—1941. Ljubljana 1987.

¹⁰⁰ Miroslav Stiplovšek: Osrednji strokovni odbor za Slovenijo 1939—1940. Zgodovinski časopis, 43/1989, št. 4, str. 571—588.

¹⁰¹ Enako.

¹⁰² Javor A. /Boris Kidrič/: Po zlomu francoskega imperiālizma. Sodobnost VIII/1940, str. 367 do 371. Glej tudi Alenka Nedog, str. 232.

plomatskih predstavništev v Moskvi in v Beogradu. Navsezadnje je takšen položaj v državi in zlasti v Sloveniji komunistom omogočil organizirano akcijo za ustanovitev pripravljalnih odborov Društva prijateljev Sovjetske zveze.¹⁰³ Nato se je ob tej akciji, ki je po svoji vsebini in obsegu presegala zamisel o tretjem taboru, sprožilo v drugi polovici 1940 ponovno zbliževanje krščanskih socialistov s komunisti,¹⁰⁴ ob koncu 1940 ter januarju 1941 pa tudi sporazumevanje levega krila Sokolov s komunisti.¹⁰⁵

V Komuniqueju št. 5, ki je z datumom januar 1941 bil razširjen v Sloveniji kot poseben letak, natisnjen v slovenščini, je CK KPJ predvsem predstavil reakcionarni značaj Cvetković-Mačkove vlade in pozival v boj proti njej. Na letaku so bile navedene zahteve, postavljene kot cilj tega boja, tako sklenitev medsebojne pomoči s Sovjetsko zvezo, demokratizacijo države, svobodo strokovne akcije, zborovanj in tiska, enakopravnost zatiranih narodov, postavitve ljudske vlade itd. V zvezi s temi zahtevami, je CK KPJ ob koncu letaka zapisal: »Mi komunisti smatramo, da je v tej zadnji uri potrebno, da se združijo vse sile, ki so pripravljene boriti se za gornje zahteve, ker samo taka enotnost lahko prepreči neogibno pogrezanje v vojno in narodno zasužnjenje, ki ga pripravlja narodom Jugoslavije vlada Cvetković-Maček. Toda mi komunisti smatramo tudi, da bo taka borbena enotnost rodila sadove samo, če ne bo dosežena samo v vrhovih, marveč tudi skovana spodaj v globini ljudskih množic. Zato morajo biti komunisti na terenu, v mestih in vaseh, iniciatorji in organizatorji skupnih akcij enotne borbe za uresničenje teh zahtev v dobrobit vsem narodom Jugoslavije.«

Besedilo celotnega razglasa je stereotipno, polno besednih obratov, ki se ponavljajo v partijskih dokumentih tega obdobja. Skoraj sramežljivo in povsem na robu je nakazana doslej uradno nesprejemljiva omemba možnosti sodelovanja komunistov z vrhovi drugih strank in organizacij. Toda kakšen preobrat, še oktobra 1940 je na V. državni konferenci KPJ bilo deklarirano stališče popolnega bojkota vodstev drugih strank in skupin.

Da bi vendar v Komuniqueju št. 5 tako obrobno nakazano spremenjeno stališče CK KPJ do povezovanja z vrhovi drugih strank prišlo bolj do izraza, je Edvard Kardelj objavil v Proleterju, skupaj s komunikejem članek Nekoliko pripomb h Komuniqueju CK KPJ št. 5. V uvodu svojega sestavka je Kardelj opozoril, da komunike vsebuje določena nova stališča, ki naj jih komunisti temeljito proučijo, ter jih brez odlašanja uresničijo, ter nadaljeval: »Komunike št. 5 je dejansko platforma naše partije za sodelovanje in zvezo z delovnimi množicami ter posamezniki, ki to platformo sprejemajo in so pripravljeni, da se skupno s komunisti bojujejo za njeno uresničitev. Toda Komunike št. 5 se ne obrača samo od spodaj na delovne množice, ki še sledijo raznim malomeščanskim in buržoaznim strankam, temveč izrecno naglašuje možnost in potrebo sodelovanja in skupnega boja komunistov tudi s celotnimi političnimi skupinami, torej tudi z njihovimi vrhovi, ki sprejemajo takšno platformo in so pripravljeni bojevati se zanjo. Seveda komunisti tudi na začetku vojne niso v principu odbijali sodelovanja s takšnimi političnimi skupinami in strankami, ki bi sprejele takšno platformo, toda za praktično izvajanje takšne taktične linije v tistem času še ni bilo objektivnih pogojev. Kot se to navadno dogaja, tako je tudi na začetku sedanje imperialistične vojne preplaval kapitalistični svet, pa tudi našo državo, val vpliva vojnih hujskačev iz enega in drugega vojskujočega se tabora šovinizma, agitacije za »državljski mir« in lažnega buržoaznega patriotizma.

¹⁰³ Alenka Nedog, str. 231.

¹⁰⁴ Glej opombo št. 76, posebej naj opozorimo na članek Staneta Kovača Bili smo na pravi poti ... v Naših razgledih 10. in 24. novembra 1989.

¹⁰⁵ Opozoriti velja na uvodno študijo Jurija Perovška Oris življenja in dela Josipa Rusa v knjigi Josip Rus: Pričevanja in spomini, Ljubljana 1989.

Prav ta val, ki je zajel vrhove buržoaznih in malomeščanskih strank brez izjeme, a do neke mere tudi dele delovnih množic, prav to začasno združevanje sil kapitalizma na platformi vojne in »obrambe domovine«, je buržoaziji v začetku vojne dalo njeno moč. V tem položaju je samo KOMUNISTIČNA STRANKA neomahljivo in pogumno dvignila prapor boja proti imperialistični vojni, proti šovinizmu in vojnim hujskačem, proti pritegnitvi narodov Jugoslavije v krvavi vojni vrtinec, razkrinkavala je lažni buržoazni patriotizem, za katerim se skrivajo imperialistične zahteve, razkrinkavala je lažno in reakcionarno podpiranje buržoazije »obrambe neodvisnosti« Jugoslavije, kar bi naj bil samo uvod k pridružitvi Jugoslavije angleško-francoskemu bloku, razkrinkovala je »patriotsko enotnost« reakcionarnih sil kot združevanje s ciljem ofenzive proti interesom delavskega razreda in vseh delovnih množic, razbijala je iluzije v »antifašizem« in »svobodarstvo« angleško-francoskega bloka kot tudi zavojevalno akcijo nemško-italijanskih agentov v naši državi. KOMUNISTIČNA STRANKA je učila delovne množice, da se lahko rešijo pred grozotami imperialistične vojne in zasuznjenju od enih ali drugih samo s svojim lastnim revolucionarnim bojem proti vojni in reakcionarnemu vojnohujskaškemu režimu, s svojim tesnim zbiranjem okoli KOMUNISTIČNE STRANKE, ki edina brani njihove interese, s svojim odločnim, neprestanim bojem za zvezo jugoslovanskih narodov z bratsko skupnostjo sovjetskih narodov, za pakt o vzajemni pomoči Jugoslavije in Sovjetske zveze.

Jasno je, da je v takih razmerah možnost sodelovanja z drugimi političnimi skupinami kot celotami bila enaka ničli. Nasprotno, v prvi fazi vojne je KOMUNISTIČNA STRANKA imela proti sebi enotno fronto vseh ostalih strank in skupin na buržoazni, vojnohujskaški platformi. Potreben je torej bil najodločnejši boj proti tej vojnohujskaški enotnosti, da bi se v nasprotju z njo uveljavila protiimperialistična, protivojna, internacionalistična politika naše partije, politika v interesu delavskega razreda, delovnih množic in resnične obrambe neodvisnosti narodov Jugoslavije in da bi se ob tej priliki mobiliziral celotni delavski razred in najširše plasti delovnih množic. Odtod torej dejstvo, da se na začetku imperialistične vojne in v njeni prvi fazi praktično ni postavljala možnost sodelovanja z nekaterimi drugimi političnimi skupinami in strankami kot celotami.«

Zakaj se je torej KPJ zdaj odločila za sodelovanje z vrhovi strank? Edvard Kardelj je v nadaljevanju svojega sestavka navedel, da je potek dogodkov v daljšem obdobju pripeljal do sprememb v notranjepolitičnem položaju, kar da je pospešilo in poglobilo diferenciacijo znotraj buržoaznih in malomeščanskih strank tako, da je del teh množic prešel na stran Komunistične stranke in da se je drugi del znašel na splošnih demokratskih in objektivno protiimperialističnih pozicijah, vendar je pripravljen, da se bojuje skupno s komunisti za osnovne zahteve delavskih množic. »Razumljivo je,« je zapisal Kardelj, »da se v takšnem položaju komunisti ne samo lahko temveč morajo in je to njihova dolžnost povezati s temi množicami, z grupacijami, ki so v njih nastale in z njihovimi vrhovi v skupnem boju za cilje, ki so danes za delovne množice odločilni.«

V našem sestavku smo opravili podrobnejšo analizo geneze programskih osnov ZDLS v daljšem obdobju ljudskofrontnih prizadevanj v času po zlomu šestojanuarske diktature do začetka druge svetovne vojne in ugotavljali ob tem, da je bila ZDLS dejansko programski nosilec določenih avtentičnih teženj v narodnopolitičnem razvoju slovenske družbe, in je na osnovi tega svojega programa lahko v določenem obsegu uspešno delovala kljub temu, da je bila potisnjena v ilegalno, in se je velik del slovenske družbe zaradi kominternske politike, ki so jo vodili komunisti v njej, obrnil proti njej. Ko smo v našem sestavku dajali velik poudarek enemu od osrednjih problemov slovenskega ljudskofrontnega gibanja, načinu združevanja samostojnih političnih formacij

na skupnih programskih osnovah, smo lahko ugotavljali velika nihanja v politični praksi ter ponovne krize v združevanju, zlasti kadar so pri komunistih kot iniciatorjev in vodilne sile v združevanju prevladovala težnje po organiziranju monolitne stranke. Ker je kali takšnih teženj nosila v sebi tudi ZDLS, je to, kar so seveda ugotavljali tudi drugi raziskovalci ZDLS, vplivalo na uspešnost njenega delovanja in celo oviralo njen nastanek. Lahko trdimo, da slovenski komunisti te dileme v predvojnem času niso nikoli do kraja razrešili, da se je ponovno uveljavila v vojnem času in tudi po njem.

Ko smo raziskovali način združevanja političnih strank in grupacij z različnim političnim profilom, so se zanimivo odpirali problemi odnosov v političnem previranju med delavskim življenjem (proletariatom) in ostalimi plastmi slovenske družbe, v KDG neposredno med delavcem in kmetom. Ti problemi v zgodovinopisju nikakor niso do kraja raziskani in posegajo globlje v strukturo slovenske družbe, kot se jih je doslej ocenjevalo.

Neposredno s temi problemi je v zvezi seveda kriza zaveznitstva v slovenskem ljudskofrontnem gibanju, ki se je tako značilno poglobila ob ocenah druge svetovne vojne in ob vrednotenju pakta med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. V našem sestavku smo dali velik poudarek njenemu razreševanju, kakor se je začelo že sredi leta 1940, uradno potrdilo v vrstah KPJ pa je dobilo šele s Komuniquejem št. 5 CK KPJ in komentarjem k temu komuniqueju, ki ga je objavil Edvard Kardelj februarja 1941.

V celoti je sestavek poskušal ovrednotiti vlogo ZDLS v sklopu slovenske nacionalne zgodovine. Ta vloga je bila sicer že definirana v raziskavi Alenke Nedogove, vendar je bila v zadnjem času polemično obravnavana.¹⁰⁶ Ali je bila res samo neposrečen poizkus? Nedvomno je, da je zgodovinska vloga ZDLS, ki se v tedanjih razmerah ni mogla dvigniti iz ilegale, potrjena s tem, da je bila nositeljica avtentičnega demokratskega programa slovenskega naroda s postavljenimi cilji, ki še danes niso vsi doseženi, in je bila eno od izhodišč za nadaljnje uveljavljanje protifašističnega in narodnoobrambnega boja kot soustvarjalec političnega položaja v Sloveniji, ki je 1941 omogočil organizacijo narodnoosvobodilnega boja. V programsko organizacijski zasnovi ZDLS pa seveda kritično zgodovinopisje nakazuje kot njeno slabost in kot tujek določeno prevzemanje kominternske politike in njeno nedorečenost v organizacijskih principih. Toda vedeti tudi moramo, da je ta nedorečenost bila v resnici izraz iskanja ne do kraja raziskanih in definiranih predvidevanj, ki so v tem času tudi tako značilno botrovala zasnovi ideje o tretjem taboru.

Zusammenfassung

BEITRÄGE ZU DEN ANGABEN ÜBER DIE TÄTIGKEIT UND DIE BEDEUTUNG DES BUNDES DES WERKTÄTIGEN VOLKES SLOWENIENS IN DEN JAHREN VON 1939 BIS 1941

France Filipič

Der Beitrag enthält eine eingehende Analyse der Genesis der programmatischen Grundlagen der Volksfrontbestrebungen in Slowenien über einen längeren Zeitabschnitt hinweg. Der Verfasser stellt fest, dass die Volksfront (ZDLS) der programmatische Träger bestimmter authentischer Tendenzen in der nationalpolitischen Entwicklung der slowenischen Gesellschaft war. Aufgrund dieses Programms war dieser tätig, obwohl er sich in die Illegalität zurückgezogen hatte und obwohl sich ein grosser Teil der slowenischen Gesellschaft infolge der Kominternpolitik, die von den Kommunisten im Bund vertreten wurde, von diesem abgewandt hatte.

¹⁰⁶ Glej Janko Prunk: Obdobje ideologij, čas nestrpnih. Naši razgledi, 22. 9. 1989, št. 18, leto XXXVIII.

Der Verfasser legt den Hauptakzent in seinem Beitrag auf eins der zentralen Probleme der slowenischen Volksfrontbewegung, nämlich die Art der Zusammenarbeit und Vereinigung von selbständigen politischen Formationen auf der Basis gemeinsamer programmatischer Grundlagen. Er zeigt starke Schwankungen in der politischen Praxis auf und wiederholte Krisen im Integrationsprozeß, vor allem wenn die Kommunisten als Initiatoren und die führende Kraft das Bestreben zu stark erkennen ließen, eine monolithische Partei zu organisieren. Da auch der ZDLS den Keim zu solchen Bestrebungen in sich trug, wirkte sich das nach der Meinung des Verfassers auf den Erfolg seiner Arbeit aus und bildete sogar Hindernisse bei seiner Entstehung. Bei der Erforschung der Art der Integration der politischen Parteien und Gruppierungen unterschiedlicher politischer Profile, wurden auf interessante Weise die Probleme der Beziehungen sichtbar an den politischen Verwerfungen zwischen den verschiedenen Schichten der slowenischen Gesellschaft, in der Bauern- und Arbeiterbewegung unmittelbar zwischen den Arbeitern, den Bauern und den Intellektuellen.

Der Beitrag bildet die erste breiter angelegte Studie und komplexe Darstellung der politischen Konzeption des sogenannten »dritten Lagers«, der Idee der Integration der slowenischen demokratischen Kräfte, welche wahrscheinlich ihrem visionären Konzept nach 1939 über die Breite des damals entstehenden ZDLS als Begleiterscheinung hinausgriff. Sie wurde aber von der kommunistischen Bewegung 1940 abgelehnt und verurteilt.

Weiterhin widmet der Beitrag besondere Aufmerksamkeit der Lösung der in der Geschichtsschreibung sonst schon ziemlich gut erforschten Bündniskrise, die zwischen den slowenischen Kommunisten und ihren Verbündeten in der Volksfrontbewegung ausgelöst wurde bei der Stellungnahme zum Geschehen des Zweiten Weltkriegs, der Bewertung des Nichtangriffspaktes zwischen der Sowjetunion und Deutschland, anlässlich der Besetzung des polnischen Staatsgebiets durch die Sowjetunion während des deutschen Vormarschs in Polen und besonders des Angriffs der Sowjetunion auf Finnland. Der Verfasser hat im Zusammenhang mit der Lösung dieser Krise eine Dokumentation aus den ersten Monaten des Jahres 1941 veröffentlicht, die den Wandel der Standpunkte der slowenischen Kommunisten zu ihren ehemaligen Verbündeten beleuchtet, vor allem anhand eines bisher in der Geschichtsschreibung unbekannten Artikels von Edvard Kardelj, den er 1941 in dem Organ Proleter veröffentlicht hat. Edvard Kardelj wies nämlich in diesem Artikel die Kommunisten im Staat auf die Möglichkeit hin, sich im Kampf um die Demokratisierung des Staates auch mit den führenden Kräften der slowenischen demokratischen Oppositionsgruppen zu verbünden, was die KPJ ab November 1939 ihren Mitgliedern strengstens verbot.